

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MØLLEÅEN

fra Frederiksdal til Strandmøllen

JAN MØLLER

MØLLEÅEN

fra

Frederiksdal

til

Strandmøllen

THANING & APPEL

© Jan Møller 1971

Trykt i Bogtrykkeriet Selandia, København

ISBN 87 413 4590 8

ISBN 87 413 4594 0 (indb.)

Omslag: Akvarel af H. G. F. Holm, noteret som Frederiksdal Mølle i samlingen på Øregård. En sepialavering på Det kgl. Bibliotek af samme motiv og samme kunstner er ligeledes noteret som Frederiksdal Mølle. Alligevel kan der rejses tvivl om, at motivet er Frederiksdal. Bygningernes placering og vandhjulenes art synes at vise, at det snarere er Strandmøllen, der er gengivet.

Kortene på siderne 8–9, 46, 58, 70, 75, 86, 100 og 119 er reproduceret med tilladelse (A 548/71) af Geodætisk Institut.

Tidligere udkom af Jan Møller:
Fra Furesø til Øresund (1967)
Fra Charlottenlund til Hørsholm (1969)

Hvor der efter en mølles navn er anført DK samt et tal, angiver dette møllens internationale registrerings-nr. Se nærmere herom side 135.

Indhold

Forord	7
Mølleåen	8
Det daglige brød	14
Manufakturmøller	23
Krig og fred på Fuurstrømmen	34
Frederiksdal Mølle	46
Lyngby Mølle	58
Fuglevad Mølle	70
Brede Værk	75
Ørholm Værk	86
Nymølle	93
Stampen	100
Raadvad	109
Strandmøllen	119
Mølleåens fremtid	130
Mølletekniske udtryk	132
Fuurstrømmens 9 møller (skema)	134
Litteratur	136

Forord

»... Alt hvad Øiet kan forlange af skiønt, er samlet her: steile, skovdækkede Skrænter, udstrakte, frodige Enge, en livlig Aa med dens evigt arbejdende Vandmøller, mørke Huulveie og der-til fra Bakketoppene en himmelvid Udsigt over Stranden og Dyrehaven...«

Således skildres Mølleåen i en illustreret vejviser fra 1865, *Touristen i Nordsjælland*. I vore dage, godt hundrede år senere, kunne man bruge de samme ord uden at overdrive. Det er derfor at mange mennesker stadig søger ud i de grønne områder omkring Mølleåen.

Måske er der også behov for at vide lidt om, hvad der foregik i de gamle mølleværker og om de mennesker, der levede og arbejdede her i århundredernes løb. Det er derfor denne bog er skrevet.

Mølleåens historie er imidlertid så rig og spændende, at det har været vanskeligt at begrænse stoffet. De enkelte emner er behandlet kortfattet, men til glæde for den, der vil søge dybere, er der udarbejdet en fyldig litteraturliste.

Beskrivelsen af de enkelte værker er naturligvis bogens centrale del. Men forståelsen af en række forhold omkring møllerne kræver en forhåndsviden.

Bogen er derfor bygget således op, at der efter et afsnit om Mølleåen i almindelighed, følger en fremstilling af, hvad en vandmølle i det hele taget er, og hvorledes den fungerer. Da Mølleåens værker i hovedsagen var fabriksvirksomheder, findes tillige et afsnit om, hvordan sådanne manufakturmøller var indrettet.

Og endnu ét: Når flere møller skulle enes om den samme strøm, opstod der let problemer. Det skete også på Mølleåen. Derfor er der en beskrivelse af møllernes indbyrdes stridigheder og det interessentskab, der omsider skabte fred på strømmen.

Mølleåen

De gode, gamle skovture kendes ikke mere. Deres tid er forbi. Sommersøndage, hvor skotøjsæsken blev fyldt med pålægsmad, ombundet med sejlgarn og båret som et klenodie. Med toget til Klampenborg eller Lyngby – og så til fods i det grønne.

Fra Klampenborg gik turen til Dyrehaven; og videre til Strandmøllen

Udsnit af kort over KJØBENHAVNS AMT, tegnet af O. C. Wessel 1766 og udgivet af Videnskabernes Selskab. På kortet ses Mølleåens forløb fra Furesø til Øresund. Signaturen for vandmøllerne er en lille cirkel med en krans af stråler. Målestok ca. 1:65.000.

eller Raadvad. Fra Lyngby var Frederiksdal ved Furesøen det naturlige mål.

Mange husker skovturene fra barneårene. Det hvide bord under de skyggefulde træer i krohaven ved Frederiksdal, eller på Strandmøllekroen med udsigt over Øresund. *Madkurve kan medbringes*, stod der på et træskilt med sirlige bogstaver.

Søndagstjenere med svedperler på næsetippen travede til og fra med tallerkener og klirrende glas. En bajer til far og sodavand til børnene. Helst rød og med sugerør. Der blev pakket op for herlighederne. Silde-salaten havde smittet lidt af på osten, og radiserne var blevet tørre. Men turen havde skærpet appetitten, og æsken blev tømt til sidste krumme.

På sådanne skovture fik mange det første indtryk af *Mølleåen*. Tiderne har skiftet, men også nutidens mennesker glæder sig over, at der så tæt ved en millionby er bevaret et grønt område, hvor alle kan færdes og nyde naturen.

Mølleåen blev til under *istiden* for en halv snes tusinde år siden, da indlandsisen endnu dækkede landet. Efterhånden som klimaet blev varmere, begyndte isen at smelte og slog dybe revner. Smeltevandet sank derefter ned gennem isen og samlede sig på jordoverfladen.

Ismassernes vældige tyngde pressede vandet i bevægelse, og der dannede sig rivende floder under isen; vandløb, som sled sig ned i undergrunden på deres vej. Da isen omsider var borte, var landskabet præget af de mange slugter, der kaldes *tunneldale*. På de dybeste steder samlede vandet sig til søer, forbundet af vandløb.

Buresø, *Bastrup Sø* og *Farum Sø* er den vestligste del af en tunneldal fra istiden. I *Furesø* deler tunneldalen sig i to. Den nordlige følger *Storekalv* og *Malmmosen*, *Vejle Sø*, *Søllerød Sø* og *Maglemosen* nord for Vedbæk. I den sydlige løber Mølleåen fra Hjortholm gennem *Bagsværd Sø* og *Lyngby Sø*, og videre fra Lyngby til Strandmøllen.

Da indlandsisen smeltede blev der frigjort enorme vandmasser, som fik havene til at stige. Hvis ikke landet, befriet for isens vældige vægt og tryk, samtidig langsomt hævede sig, var Danmark simpelt hen druknet. Men gradvis antog landet det udseende vi kender og *Fuurstrømmen* trak sit løb til Øresund. Som et levn fra urtiden lever endnu i Furesøens dyb nogle rejelignende krebsdyr, *mysiderne*, efterkommere af ishavets dyreliv.

Følger man Mølleåens løb mod strømmen vil man finde dens udspring godt 6 km vest for Furesø, nemlig i *Bastrup Sø*. Ganske vist har denne sø yderligere forbindelse vestpå til Buresø, men når Bastrup Sø betegnes som Mølleåens udspring, skyldes det, at vandskellet ligger i en nord-sydgående linie, umiddelbart vest for Bastrup Sø.

Regn, der falder vest for denne linie, vil søge ud i retning af Roskilde Fjord, mens det opland, der ligger øst for linien, afvandes gennem Mølleåen i Øresund.

Ved den østlige bred af Bastrup Sø kan man skræve over en lille, pludrende bæk, der baner sig vej østpå gennem engen. Det er Mølleåens første, spæde begyndelse. Den befinder sig ca. 30 m over havets overflade, d. v. s. Øresund, og på sin 25 km lange vej mod havet optager den vand fra et landområde på ca. 112 km².

På sin vej har Mølleåen i tidernes løb drevet 11 vandmøller, 2 på strækningen mellem Bastrup Sø og Farum Sø, og 9 mellem Furesø og Øresund. De to vestligste møller, *Hestetangsmøllerne*, lå på en strækning, hvor Mølleåens vandmængde var meget lille, og møllerne var derfor meget små. Den øvre mølle er omtalt på Christian V's tid, i 1688, og havde dengang et meget lille vandhjul, med en radius på kun 70 cm.

Møllen kan dog godt have eksisteret siden middelalderen. Man har på møllens grund fundet adskillige møllesten, en sokkel af munkesten, muret i munkeskifte, og nogle dekorerede kakler fra slutningen af 1300-tallet. Den nedre Hestetang Mølle var af samme størrelse som den øvre, men om dens alder ved man intet. Den var i brug indtil omkring 1850, mens den øvre mølle blev nedlagt allerede 1799.

Når man taler om Mølleåen, tænker de fleste på den godt 12 km lange strækning fra Furesø til Øresund, hvor der i tidens løb opstod de 9 værker: *Frederiksdal Mølle*, *Lyngby Mølle*, *Fuglevad Mølle*, *Brede Værk*, *Ørholm Værk*, *Nymølle*, *Stampen*, *Raadvad* og *Strandmøllen*.

Oprikelig blev de fleste af værkerne bygget som kornmøller, men det, der i særlig grad har påkaldt interessen for netop disse vandmøller er, at den ældste danske industri opstod langs Mølleåen.

Fuurstrømmen, eller *Furesø Møllestrøm*, som er Mølleåens egentlige navn, blev taget i brug til fremstilling af jern-, kobber- og messingvarer, læder og skind, tekstilvarer og papir for at nævne de vigtigste *manufakturer*.

Ordet manufaktur betyder egentlig *gjort med hånden*, men særpræget ved virksomheden var jo netop, at håndens kraft var suppleret med vandets. Navnet blev dog hængende, og er i vore dage knyttet til tekstilindustriens produkter.

De forskellige industrielle virksomheder langs Mølleåen var dele af en fælles organisme. Furesøen var hjertet, hvorfra den kraft udgik, der bragte livet til at pulsere langs åens løb, som forfatteren Eiler Nystrøm så træffende har udtrykt det.

Den periode, hvor manufakturernes blev anlagt, i 1600- og en del af 1700-tallet, var præget af den nationaløkonomiske retning, man kal-

der *merkantilismen*. De lande, der ikke selv rådede over ædle metaller, f. eks. sølv, måtte trække penge til landet ved at producere varer, som kunne eksporteres, foruden at man forsynede hjemmemarkedet, således at import af færdigvarer ikke var nødvendig.

På den måde ville man opnå en gunstig handelsbalance og derved sikre landets velstand.

Merkantilismen fordrerede en stærk og myndig statsmagt, og det havde man i *enevælden*. Det var navnlig *enevældens Frankrig*, under finansminister *Colbert*, der gennemførte denne handelspolitik. I Danmark begyndte man allerede under Christian IV, men først i 1700-tallet nåede den danske merkantilisme sit højdepunkt.

Statens økonomiske indgreb fulgte forskellige veje. For at hjælpe den indenlandske produktion, gav man lån på gunstige vilkår til dem, der ville påtage sig at fremstille de varer, man ellers måtte indføre fra fremmede lande. Videre indrømmede man i perioder skatte- og afgiftsfrihed for de pågældende, og udstyrede dem med privilegier af forskellig art og monopoler på fremstilling af bestemte varer.

For at hindre at fremmede varer konkurrerede med landets egne, lagde man indførselstold på dem, så at priserne blev højere end på de hjemlige varer – eller man forbød simpelthen import. Omvendt sørgede man for den billigst mulige indførsel af de nødvendige råvarer og forbød udførsel af råvarer, som den hjemlige industri havde brug for.

Indgrebene skulle skabe det eksportoverskud, som var medvirkende til en sund og stærk stat, militært og udenrigspolitisk. Man blev på den måde delvis uafhængig af udlandet.

Selv om det var hensynet til staten, som dikterede denne politik, indebar merkantilismen ikke statsdrift i større omfang. Det største statsmanufaktur var *Tugthuset*, oprettet under Christian IV, hvor 200 fanger var beskæftiget med tekstilfabrikation, og senere opdragelsesanstalten *Børnehuset*, hvor indtil 600 børn var under oplæring. Bortset herfra var det private enkeltpersoner, der blev fabrikanter, tiltrukket af de nævnte gunstige vilkår, der blev tilbudt.

De 9 værker langs Mølleåen havde alle deres storhedstid under merkantilismen. De voksede og blomstrede, og der var en vældig produktivitet. Adalen genlød af vandhamrenes rytmiske drøn, kværnenes rumlen og stampernes tunge fald.

Men værkerne oplevede også nedgangstider og måtte erkende, at merkantilismens idé var et blændværk. Bortfaldt privilegier, monopoler eller andre beskyttelsesforanstaltninger, eller nægtede statskassen at blive ved at øse penge i urentable foretagender, så det sort ud.

Arkiverne bugner af breve, udvekslet mellem nødstedte fabrikanter og ubønhørlige myndigheder. De enkelte værkers historie udviser en

række fallitter, der for en tid standsede arbejdet og styrtede fabrikant og arbejdere ud i menneskelige tragedier.

Da merkantilismen havde udpillet sin rolle fortsatte alene de mest levedygtige værker ved Mølleåen. Brede blev en af landets største klædefabrikker og Strandmøllens papir var stadig det førende, for at nævne de to største manufakturer.

Bortset fra kornmøllen i Lyngby, knivfabrikken i Raadvad og iltproduktionen på Strandmøllen, er i vore dage al virksomhed borte fra Mølleåen. Raadvads dage er talte, og Lyngby Mølle -- den eneste, der udnytter vandets kraft – får nok heller ikke lov at fortsætte i mange år.

Det glidende vand og de naturskønne områder vil naturligvis stadig være der, men kun få fredede bygninger vil blive stående som det sidste minde om den rastløse virksomhed og det flittige liv, som engang rørte sig.

Dog kan det komme til at forme sig anderledes – og betydelig mere spændende. Der er nemlig noget, der hedder *Nationalmuseets Mølleudvalg*. Af de tusinder af vind- og vandmøller rundt om i Danmark, der engang var en betydningsfuld del af hverdagen, er der kun få tilbage. Enkelte af dem er endnu i drift, men resten går deres forfald i møde og må forsvinde, hvis ikke de bliver bevaret og restaureret som minder om en svunden kultur.

Det er netop Mølleudvalgets opgave at udvælge de møller, der egner sig til retablering, og gennemføre en forsvarlig restaurering af dem. Fra de møller, som ikke kan reddes, sikrer Mølleudvalget sig i det mulige omfang mølleværkernes maskineri, og har dermed »reservedele« til rådighed ved restaureringsopgaverne.

For Mølleåens vedkommende går planen ud på at genindrette en række industrivirksomheder, der alle udnytter vandkraften til at drive de installerede maskiner. Man vil herefter kunne se, hvorledes f. eks. klæde blev fremstillet og papir fabrikeret i industriens barndom, endda på den selvsamme egn, hvor landets ældste industri opstod og virkede gennem århundreder.

I sin roman *Strømmen*, beskriver forfatterinden *Gyrithe Lemche* en række af de skæbner, der har været knyttet til de gamle møller. Et sted lader hun en af de initiativrige og vidtskuende mænd, der kunne indse vandkraftens vældige muligheder, udtrykke sin vision:

»... har Du aldrig længtes efter at høre Drønet af store Kobberhamre genlyde fra Mølle til Mølle hele Aadalen igennem? Har du ikke, naar Solen ved Aftenstide luede i Vandspejlet, tænkt, at Strømmen drev som med smeltet Kobber, og at Du kun behøvede at bukke Dig for at øse det op i Dine hule Hænder og forme det til Gavn og Glæde for Menneskene?«

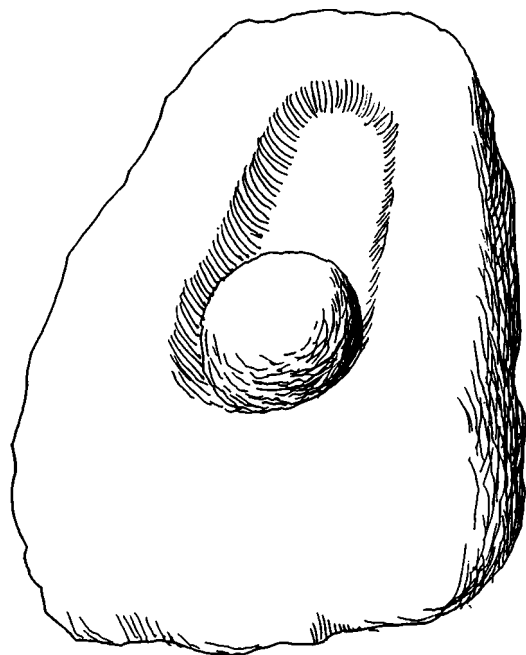
Det daglige brød

Rundt omkring på vore museer kan man se en ganske primitiv kværn. Den består af en stor, flad sten, der er hulet ud på midten, omtrent som et trug, og en mindre, rund sten, der passer ned i hulningen.

Oldtidsfolket malede korn til mel ved at hælde lidt korn ad gangen ned i hulningen på den store sten og derpå skubbe den runde sten frem og tilbage henover kornet, som derved blev knust – gruttet, som man kalder det.

Redskabet kaldes en *skubbekværn*, og mere primitiv formalingsmetode kan næppe tænkes. Det var et besværligt og langsommeligt arbejde at skaffe melet til det daglige brød – der blev næppe malet mere, end der lige akkurat var brug for fra dag til dag.

Omtrent på samme tid, hvor oldtidsfolket i Danmark lå på knæ og sled med skubbekværnen, havde man i middelhavslændene opfundet *drejekværnen*. Også den bestod af to dele, en fast underdel, der var

Skubbekværn, som består af to sten; en svær og dybt udhulet understen og en rund håndsten, hvormed kærnerne bliver knust. Tegn. af forf.

som en slags skål, og en tung overdel, der var formet, så den passede ned i underdelen. Det hele mindede om en stor vase.

Gennem overdelen var stukket en lang træstang, og ved at skubbe den rundt, drejede man overdelen, og kunne derved male det korn, som blev hældt ned gennem et hul foroven; i princippet virkede den omtrent som nutidens peberkværne til bordbrug.

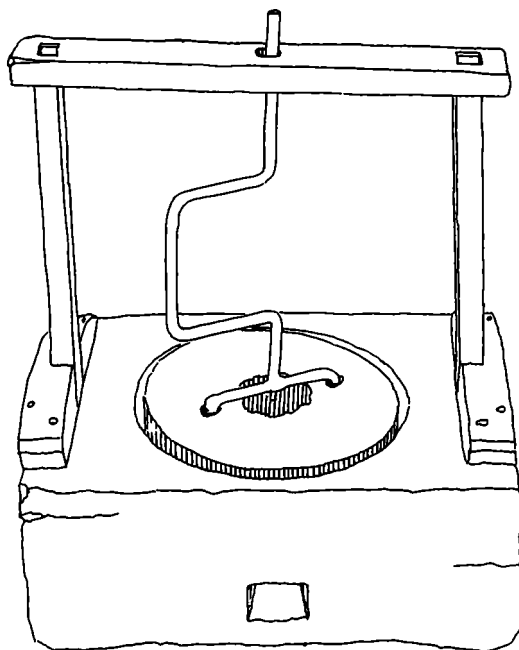
Det var imidlertid også et drøjt arbejde at male korn på den måde, men hertil brugte man slaver. To mand kunne dreje kværnen rundt og rundt, og male så meget korn til mel, som man havde brug for.

Når Samson fra den bibelske beretning blev sat til at dreje kværnen for filistrene, var det ikke på grund af hans styrke – den var jo borte med hårpragten – men fordi det var en udsøgt hån, at lade en mand, der ikke var slave, trække på den måde.

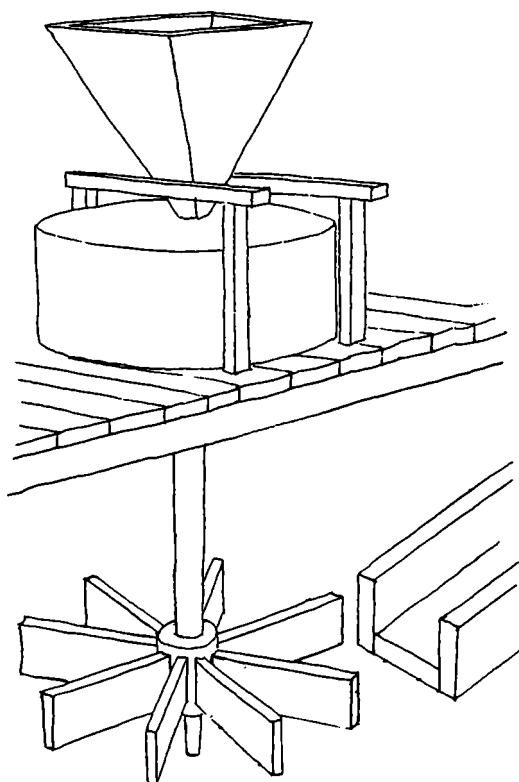
Senere lærte man at udnytte den menneskelige kraft på en mere effektiv måde. Man konstruerede en *trædemølle*, hvor slaven kunne gå og gå inde i et vældigt hjul, uden at komme nogen vegne, mens hjulet drejede langsomt rundt og drev en kværn.

Hos dyrehandleren kan man i vore dage se en lignende indretning til hvide mus. Mens det for musene og deres ejere er den rene fornøjelse, var trædemøllen et ensformigt slid for dem, der lagde krop til. Endnu kalder man et kedeligt arbejde for en *trædemølle*.

Drejekværn, også kaldet husmølle. Den øverste sten drejes med hånden ved hjælp af krumtapakslen. Kornet hældes ned i løberens midterhul, og melet drysser ud gennem den firkantede åbning forned. Tegn. af forf.

Princippet i en skvætmølle. Øverst ses kornbeholderen, kuben, hvorfra kornet ledes ned i kværnen. Skovlhjulets aksel er forankret til den øverste, roterende, sten i kværnen. Tegn. af forf.

Den menneskelige kraft blev senere afløst af hestekraft. I det indre København findes en lille gade, der hedder *Hestemøllestræde*. På dette sted har engang ligget et mølleværk, drevet af heste, som har gået rundt og trukket en drejekværn. Helt op til vore dage indrettede man *hestegange*, så længe dyrenes trækraft var billigere end mekaniske kraftmaskiner, eller man ikke kunne skaffe vand.

Ikke blot skubbekværnen har fundet plads på vore museer. Man kan også se en primitiv drejekværn eller *husmølle* fra gamle dage.

I en trækasse lagde man en rund, flad sten, *liggeren*. Ovenpå den blev lagt en tilsvarende sten, *løberen*, som kunne drejes rundt, f. eks. ved hjælp af en krumtapaksel. Arbejdet gik lettere fra hånden end med skubbekværnen, men det var stadig den menneskelige muskelkraft, der blev brugt, og den forsløg ikke meget. Resultatet var beskedent, sammenlignet med den anvendte kraft.

Siden tidernes morgen har vandløb gennemskåret landskaberne, både den brede flod og den lille bæk. Det var en nærliggende tanke, at udnytte den kraft, der boede i det strømmende vand. Det kunne gøres på flere måder. Man kunne anbringe et skovlhjul på en båd, indbygge

gangtøj og kværne, og fortøje båden i floden, hvorefter det strømmende vand drev hjulet rundt. Det kaldte man en *bådmølle*.

En sådan udnyttelse af vandkraften krævede ikke nogen form for opstemning. Det samme gjaldt videreførelsen af den føromtalte lille husmølle. Var der i nærheden af et gårdbrug en lille bæk, kunne man udnytte vandkraften ved hjælp af en *skvatmølle*. Tværs over bækken byggede man et lille skur, og anbragte kværnen på gulvet. Men i stedet for at montere et håndtag, sænkede man en aksel ned gennem liggeren. Den nederste del af akslen blev forsynet med skovle, og vandet ledet frem således, at det ramte skovlene på den ene side af kransen. Derved løb akslen rundt og drev kværnen. Da skovlene drejer vandret, kaldes denne mølletype *horisontalmølle*.

Selve ordet skvat- eller skvætmølle kommer af ordet *skvatte*, der betyder stænke eller sprøjte. Selv om der var vand nok i bækken, var kraftudnyttelsen kun ringe, og skvatmøllen kunne alene drive en lille kværn; den var med andre ord kun egnet til at formale korn for en enkelt husholdning.

Skulle vandet udnyttes effektivt, måtte man koncentrere kraften. Hvis man byggede en dæmning tværs over et vandløb, og derefter lod det opstemmede vand slippe igennem en lille åbning – en *sluse* – var der et vældigt tryk på vandet; mange gange kraftigere end det glidende vandløb.

Også skvatmøllen kunne opnå større kraft, hvis man lavede en dæmning; en opstemning af bækken, og lod vandet gennem et rør sprøjte ud på vandhulets skovle. Opstemningen havde imidlertid en ulempe. Når vandet blev holdt tilbage, steg det højere og højere i lejet, bredte sig ud til siderne og oversvømmede de tilstødende jorder, som derved ikke kunne dyrkes.

Man kunne klare problemet, ved kun at bruge møllen om vinteren, hvor jorden ikke skulle dyrkes. Så udnyttede man møllen, og når foråret kom, trak man stignbordet op og tømte det opstemmede vand – *mølledammen* – ud.

De gamle landskabslove fra middelalderen taler ligefrem om *vintermøller*, og det forlanges, at stignbordet hæves senest *pinsedags aften*. Ny opstemning måtte ikke ske før om efteråret, når korn og hø var taget ind. I mellemtiden voksede det dejligste, saftige græs i den tørlagte mølledam, som kreaturerne kunne gøre sig til gode med. Derfor kaldte man også sådanne møller for *græsmøller*.

Horisontalmøllen er meget gammel. Den er omtalt så tidligt som år 85 f.K., og den anvendes stadig mange steder i verden. Men efterhånden opstod en anden mølletype, der er karakteristisk ved, at vandhjulet drejer lodret; derfor kaldes denne type for *vertikalmølle*.

Ingen véd med sikkerhed, hvornår man begyndte at bygge sådanne – gerne større – møller, der udnytter det opstuede vand betydeligt bedre end horisontalmøllerne. Den romerske arkitekt og ingeniør, *Vitruvius*, omtaler vertikalmøllen i sit værk *De architectura* i år 25 e.K. Møllekunsten kan være udviklet i de store klostre i Frankrig, og i munkenes spor kommet til Norden.

Ved udgravninger i Hedeby har man fundet kværnsten, tildannet af den vulkanske stenart tuf. *Benediktinerordenen* indeholdt regler om agerbrug, havedyrkning og mølledrift. Og når *Cistercienserne* byggede deres klostre, lagde de dem helst ved rindende vand for mølledriftens skyld. De opførte ikke blot kornmøller, men også stampeværker og savmøller.

De første vertikalmøller på dansk område blev sandsynligvis opført på Knud den Stores tid i begyndelsen af 1000-tallet, ved hjælp af indkaldte munke, der var uddannet som møllebyggere. Navnet *Munkemølle* ved Odense vidner herom.

De store vandmøller med egentlig maskineri havde en kapacitet, som oversteg, hvad en enkelt husholdning kunne aftage. Det var også en for stor investering at opføre en mølle. Den måtte have søgning fra et passende opland, for at kunne svare sig, og en uddannet møller måtte tage sig af formalingen.

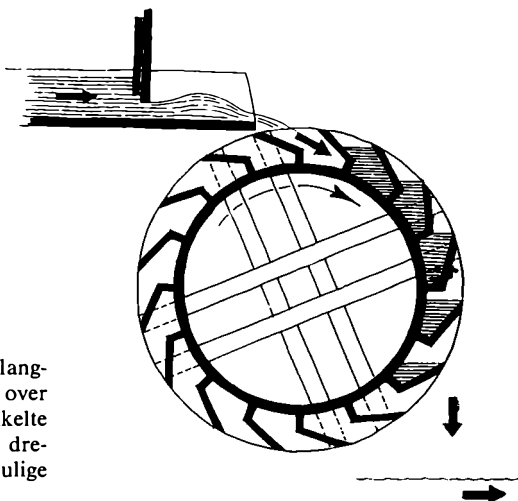
I middelalderen foregik en vældig udvikling. Ny jord blev taget under plov og dyrket. Brød og grød var befolkningens hovednæringsmidler i en tid, hvor kartofler ikke var kendt og grønsager ikke meget anvendt.

Valdemar Atterdag forstod vandkraftens økonomiske betydning. Han opfordrede til opførelse af møller langs alle egnede vandløb, for at vandet ikke skulle løbe ud i havet, uden at det først havde tjent samfundet til nytte, som det hedder i *Sjællandske Krønike* fra 1356.

Efter reformationen blev den store mølle et beskatningsobjekt. Der skulle svares *mølleskyld*. Og for at sikre, at møllen fik tilstrækkelig stor søgning, og dermed fik udnyttet sin kapacitet, måtte den have eneret på at male korn. Derfor måtte man forbyde anvendelse af de små møller til de enkelte husholdninger.

I de følgende århundreder blev der bygget talrige møller over det ganske land. Der blev opført både vind- og vandmøller, og de to arter supplerede hinanden. Møllerne blev holdne folk. Befolkningstallet steg støt og der blev stadig flere munde at mætte.

Møllen er et enestående funktionelt bygningsværk, hvis konstruktion og maskineri er intimt forbundet. I århundreder var møllen det eneste sammensatte maskineri, man kendte – endog forud for kirkernes urværker. Hver eneste del er fremstillet i hånden og tilpasset netop det mølleværk, hvortil det er bygget.

Overfaldshjul. Vandet ledes langsomt ad malekarmen hen over hjulet, hvor det fylder de enkelte celler helt op, hvorved hjulet drejer rundt med det mindst mulige vandspild.

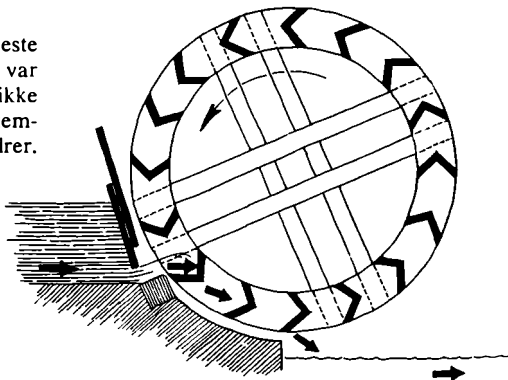
Lad os engang prøve at besøge en typisk vandmølle, og undersøge, hvad det er, der foregår.

Det første, der tiltrækker opmærksomheden er *vandhjulet*. På de gamle skvatmøller lå skovlhjulet i det vandrette plan, man kalder dem derfor *horisontalhjul*. Skal vandkraften udnyttes bedre, må man bruge hjul, der drejer i det lodrette plan, *vertikalhjul*.

De vertikale vandhjul kan deles i to hovedgrupper, *overfaldshjul* og *underfaldshjul*. I overfaldshjulet løber vandet fra en slidske – *malekarmen* – ned i hjulskovlene. De er opbygget som små kamre eller celler, og ved vandets tyngde drejer hjulet rundt. Det udnytter vandet ret godt, men fordrer en stor faldhøjde, d. v. s. en høj opstemning.

Underfaldshjulet kræver ikke særlig stor faldhøjde. Vandet ledes frem under et stibord og rammer de skrånstillede skovle, som driver hjulet rundt ved stødvirkningen fra vandet. For at udnytte så meget som mu-

Underfaldshjul. Langt de fleste vandhjul på Mølleåens værker var underfaldshjul, fordi der ikke kunne etableres så høj opstemning, som overfaldshjulet fordrer. Tegn. af forf.

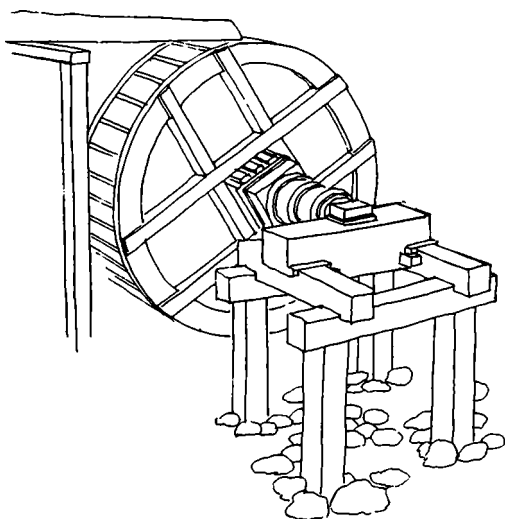
ligt af det strømmende vand, er der langs hjulets underkant bygget en runding, der kaldes *brystet*. Den afsluttes foroven af en svær bjælke, *hesten*, som giver vandstrømmen den ønskede retning.

Foruden de rene overfalds- og underfaldshjul findes en række andre former, som repræsenterer forsøg på at udnytte vandkraften på den bedste måde under forskellige forhold. Man taler f. eks. om *ryghjul* og *brysthjul*, hvor vandet ledes ind på hjulene omtrent midtvejs. Et underfaldshjul af jern, med meget store, tætsiddende og krumme skovle kunne være meget effektivt. Efter opfinderen kaldes det et *poncelet-hjul*.

For godt hundrede år siden vendte det horisontale system tilbage med *turbinen*, som kunne udnytte vandkraften særdeles effektivt i forhold til den plads, den optog. I et lukket rør ledes vandet ned gennem en række faste, skråtstillede skovle imod *løbehjulets* skovle og tvinger dette rundt med stor omdrejningshastighed.

Vandet kunne enten komme indefra og stråle radiale ud mod drivskovlene (Fourneyrons turbine), eller gennem udvendige ledeskovle aksialt indad mod løbehjulene (Francis-turbinen). Næsten alle Mølleåens værker blev ombygget til turbinedrift, inden de ophørte med at bruge vandkraften.

Men tilbage til den klassiske vandmølle. Det vældige vandhjul har en svær, firkantet aksel, der bæres af en bjælkeopbygning, som kaldes *lejobukken*. Den bageste del af akslen går gennem muren ind i møllens kælderetage. Her slutter den i et stort kamhjul, *gravhjulet*. Det hedder sådan, fordi der ofte er gravet en fordybning i gulvet, for at hjulet kan blive så stort som muligt.

Udvendig lejobuk til overfaldshjul. Det tunge vandhjul kræver en solid understøtning. Selve lejet er en tildannet sten. Frilandsmuseets vandmølle fra Ellested på Fyn (DK 80). Tegn. af forf.

Kværnsten opstillet i Lyngby overfor møllerne. Det stråleformede mønster, *bildningen*, ses tydeligt. Det er en løber med undersiden vendt opefter. Foto forf.

Gravhullets tænder griber ind i et lille hjul, *kronndrevet*, hvis aksel går gennem gulvet op under loftet i det rum, hvor kværnen står. Her ender det i et stort kamhjul, der kaldes *stjernhjulet*.

Allerede nu er der foretaget en betydelig udveksling – opgearning af vandhullets langsomme omdrejning. Den fortsætter ved at det store stjernhjul trækker et eller flere *kværndrev*, hvis aksler fører ind i kværnen og er fastgjort til den roterende stens underside med et indfældet greb, *seglen*.

Kværnen roterer hurtigt og kan indstilles til at male kornet finere eller grovere alt efter hvor tæt løberen går på liggeren.

De to møllesten er omgivet af en rund eller ottekantet overbygning af træ, *støvkarret*, fra hvilket melet føres ud gennem et rør til påfyldning af sække. Støvkarret hviler på en krum bjælke, *bindeladet*, der er lagt tæt omkring liggeren til forankring af den.

Oven over kværnen findes en stor, firkantet tragt af træ. Kornet bliver hældt ned fra oven, og løber gennem en åbning og en rist ned til møllestenene.

Tragten kaldes *hovet* eller *kuben*, og kornet dirigeres i passende tempo ned i kværnen ved hjælp af *skoslaget*, der sætter en lille trækloids i bevægelse.

Møllestenene er forsynet med et udhugget mønster, *bildningen* eller *strålerne*, på de flader, mellem hvilke kornet males. Det medvirker til en effektiv formaling og giver ventilation i kværnen.

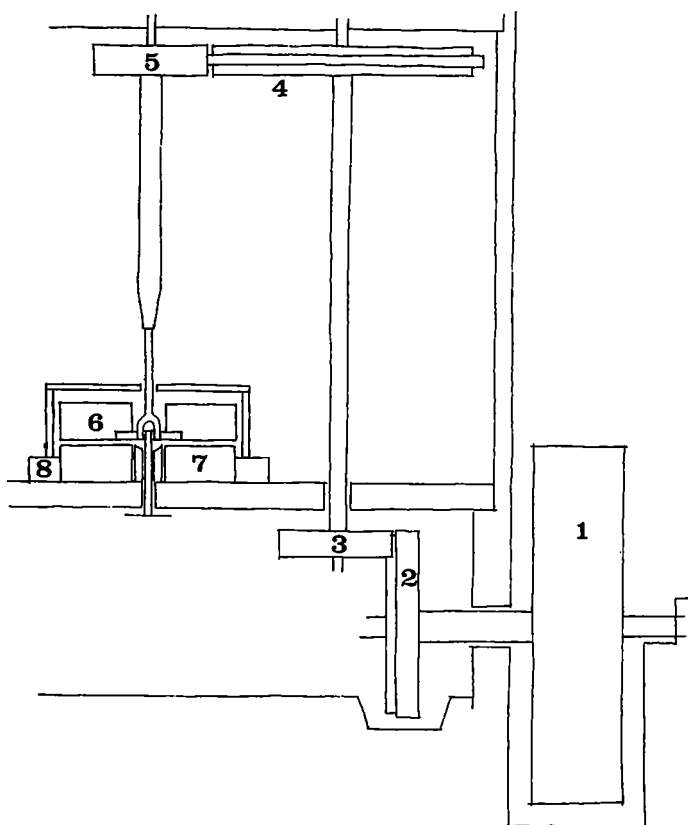
Når stenene er slidt, bliver de løftet ud af støvkarret, og mønsteret

bliver gendannet ved hjælp af en *bildehammer*. Møllesten er meget tunge, og da bildningen er en tilbagevendende proces, er der konstrueret en kran, så man kan hejse stene op af kværnen.

Sækkene med korn og mel skal naturligvis kunne transporteres op og ned på en let måde, derfor er der konstrueret et hejseværk. For at undgå bratte igangsætninger og stop, som vil kunne ødelægge tandhjul, kobles hejseværket til og fra ved hjælp af en rund træskive uden tænder, som drives af friktionskraften.

Opgearingen mellem det langsomtdrejende vandhjul og den hurtigdrejende kværn øges, når det er en *grubbekværn*, der skal drives. Den fordrer større hastighed, idet kornet kun *grubbes*, d. v. s. afskalles; derfor kaldes den også en *skalkværn*.

Således virker i grove træk den gamle vandmølle, som den kan ses bl. a. på Frilandsmuseet ved Lyngby og i Den gamle By i Århus.

Princippet i en kornmølles gangtøj: Vandhjul (1), gravhjul (2), krondrev (3), stjernhjul (4), kværndrev (5), løber med indfældet segl (6), ligger (7), og bindelad (8). Se også snit af Lyngby Mølle på side 69 øverst. Tegn. af forf.

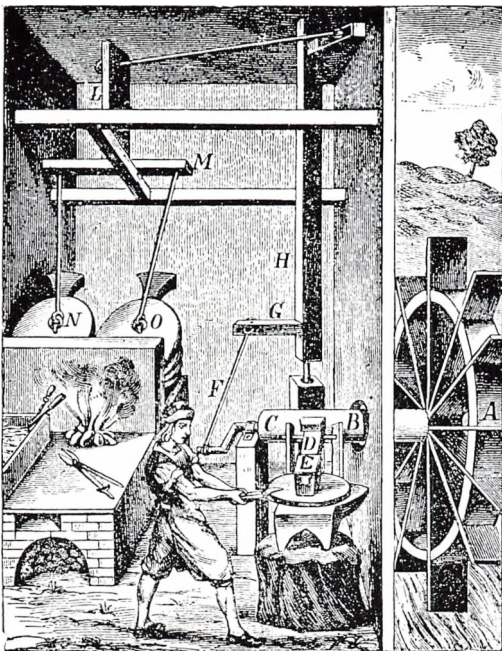
Manufakturmøller

Vandkraften befriede mennesket for et anstrengende og ensformigt arbejde. Det sindrige gangtøj drev de tunge kværne og forvandlede kornet til mel.

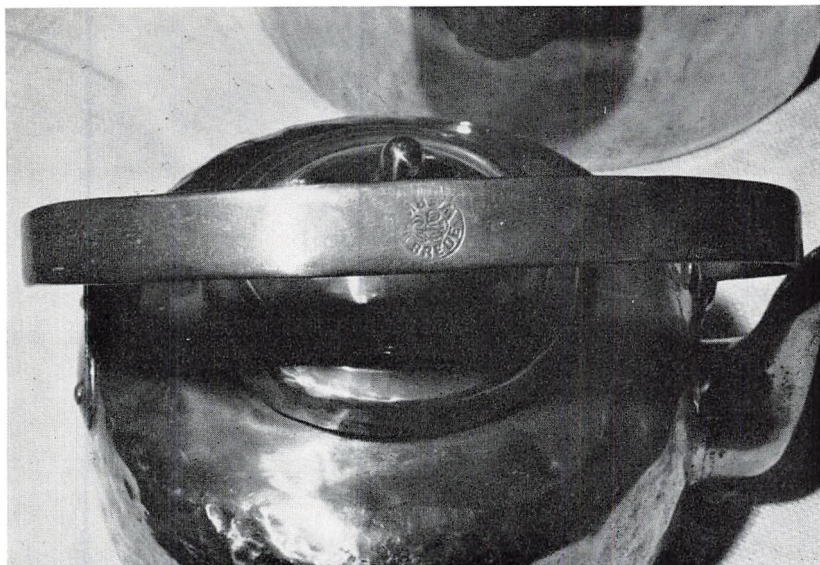
Det var en nærliggende tanke at gå videre og prøve, om vandkraften også kunne udnyttes til andet arbejde, ikke blot det arbejde, som var ubekvemt at udføre ved muskelkraft, men også arbejde, som slet ikke kunne udføres, uden at man rådede over større kraft end den menneskelige.

Jern- og metalindustrien er nok den, der har haft det tidligste behov for større kraft, end mennesker selv kunne præstere. Smedens arbejde er knyttet til *hammeren*. Det er med den han tildanner det glødende emne. Jo større emnet er, jo kraftigere skal hammeren svinges.

Tidligt fandt man på at lade vandhjulet være kraftkilden i en *hammermølle*. På Mølleåen blev de vanddrevne hamre især anvendt i kob-

Skematisk tegning fra 1700-tallet af en hammermølle. Til højre ses vandhjulet, hvis skovle drives af det strømmende vandløb. Akslens tappe driver hammeren (D-E), som bearbejder det emne, smeden med en tang lægger på ambolten. Også blæsebælgen til den brændende esse drives ved snoretræk af vandhjulet.

Kobberkedel. Midt på hankens overside er indhugget et rundt stempel med fabrikkens mærke: BREDE WÆRK. Tilh. Lyngby-Taarbæk kommune. Foto forf.

berværkerne på Frederiksdal, Brede og Nymølle. To af »hytterne« i Brede var hammerværker.

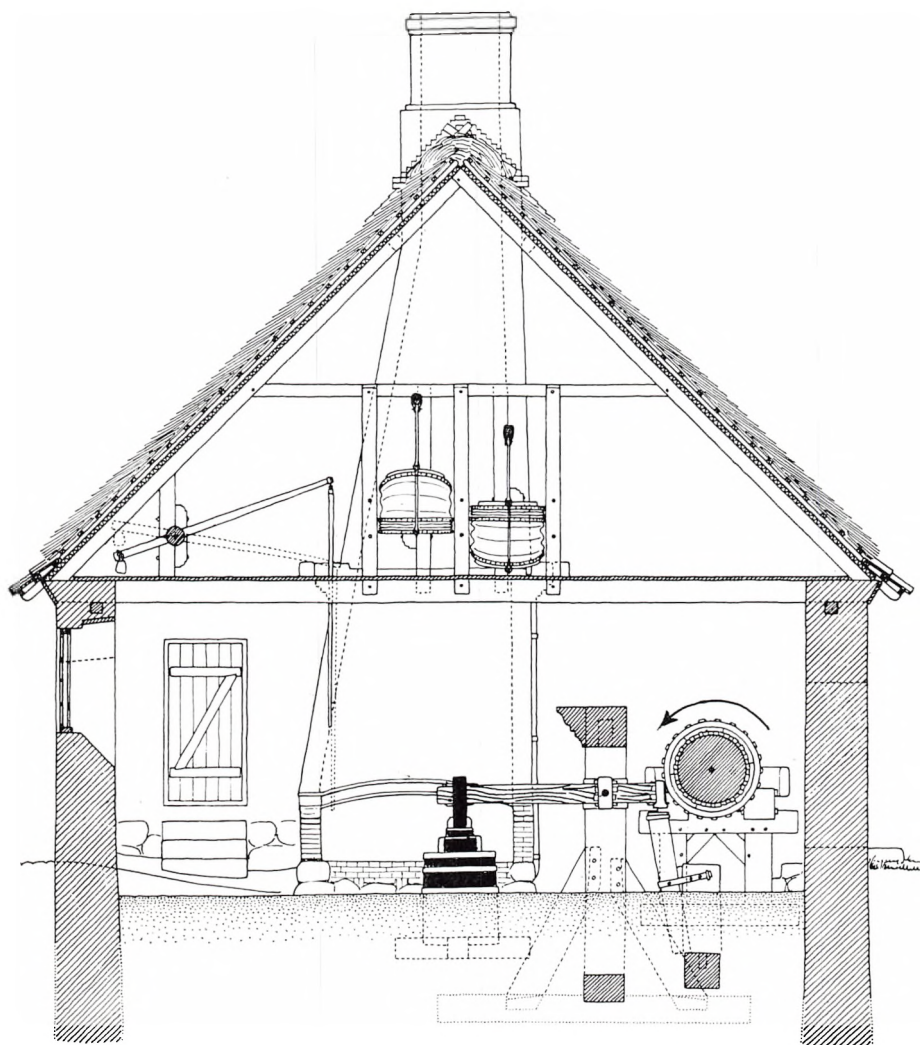
Det smeltede kobber blev hældt over i flade jernskåle, beklædt indvendigt med ler. Når metallet var størknet blev det slået ud, og en sådan flad, rund kobberplade kaldte man et *hartstykke*.

I hammerhytten blev hartstykkerne først slået i flere stykker under en *bredhammer*. Derefter tog man fat ved den anden ambolt og lod en hammer med flad bane hamre stykkerne ud til tynde kobberplader.

Inden disse to processer måtte kobberet være *udvarmet*, d. v. s. at de lå på den varme esse, indtil de var tjenlige til bearbejdning. Efter kort tids forløb måtte kobberet påny udvarmes, og det gentog sig, indtil råmaterialet – de tynde kobberplader – var fremstillet. Den næste fase var *opdybningen* af pladerne til kedelbunde og kar. De tynde plader blev lagt på forme og banket ud i den ønskede facon ved hjælp af mindre hamre.

Hamrene i kobberhytterne var sikkert såkaldte *Svanshamre*. De var ophængt i en buk, og den bageste del af det lange træskaft, *svansen*, blev trykket ned af tappe, der sad på den svære roterende aksel, som vandhjulet drev.

Derved løftedes den forreste del af skaftet med hammerhovedet op med mellemrum, der bestemtes af antallet af tappe på akslen. Man regner med at hastigheden var 50–80 slag i minuttet.

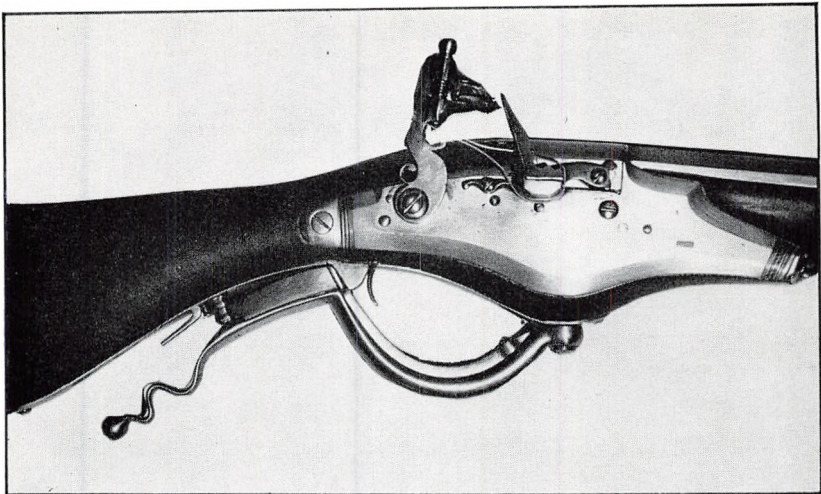

Snit gennem Hellebæk Hammerværk (DK 650). Vandhjulets akse ses i tværsnit med de tappe, som driver hammeren. Hammeren og ambolten ses i midten. Rekonstruktionstegn. fra *Report on Watermills*. Nationalmuseets Mølleudvalg.

Fra hammerhytterne gik emnerne videre til kobbersmedeværkstedet, hvor den endelige forarbejdning til kedler, skåle og kar fandt sted.

Jernindustrien har i særlig grad været knyttet til Ørholm, Nymølle og Raadvad. På Nymølle forsøgte man i 1730'erne at ophjælpe en *ståltrådsfabrik*. Her blev jern valset ud i tynde stænger og derefter trukket gennem stadig tyndere huller. Man kaldte derfor denne form for fabrikation for *trådtrækning*.

Det var den store industrimand Poul Badstuber, der stod bagved. På samme tid indrettede han en »Le- og Skæreknivsfabrik« på Ørholm,

Flintelås til dansk riffel, fremstillet af *Peter Kalthoff* omkring 1660. I hanen er fastspændt en flintesten, som ved aftrækket slår gnister mod en riflet plade. Herfra forplanter ilden sig til riflens indre. Tøjhusmuseet i København.

udvidet til at producere en række andre isenkramvarer. Også denne fabrikation var afhængig af det vanddrevne hammerværk.

Raadvads lange periode som metalvarefabrik er kun afbrudt af et århundrede, hvor der var krudtværk. På Raadvad var der bl. a. bore-, slibe- og poleremølle, hvor metalemnerne – f. eks. leer og knive – blev gjort færdig. Slibesten, bore- og poleremaskiner blev naturligvis drevet ved vandkraft.

På Lyngby Mølle blev allerede på Christian IV's tid fremstillet *håndskydevåben*. Her var brug for såvel smedehammer som slibe- og poleremærk.

Geværkolberne blev fremstillet af *lønnetræ*, som var bedre til musketter end *pæretræ*. Til pistolernes skæfter brugte man *valbirk*. Rime­ligvis har man til denne træbearbejdning brugt *drejebænke*; et redskab, der let lod sig drive af vandhjulet efter en passende opgearing.

Af *træbearbejdende* maskiner kan der iøvrigt have været save; specielt de såkaldte rammesave, hvor vandhjulets roterende bevægelse blev konverteret til savklingens lodretgående bevægelse. Træet, der skulle opsaves, blev skubbet langsomt ind mod den arbejdende sav.

Også i *tekstilindustrien* blev vandkraften taget i brug. Fremstillingen af uldent klæde skete gennem en lang række processer, hvoraf de fleste kunne udføres af maskiner, der brugte vandhjulet som drivkraft. Lad os engang følge, hvorledes fårets uld bliver til færdigt klæde.

Den rå uld, som er klippet af fårene skal først vaskes; dernæst renses

og ensrettes i trådene. Det sker ved en proces, der hedder *volfning*. Navnet fortæller, at trådene bearbejdes med en indretning, der minder om ulvetænder.

Ensretningen af uldhårene fortsætter i den næste proces, *kartningen*. Under den passerer ulden de piggede valser i en kartemaskine; en videreførelse af den gamle håndkartning, der foregik med en *kardæske*; et redskab, der svarer til en hestestrige.

Ulden er nu rede til *spinding*. De ældste spindemaskiner var i virkeligheden kun en videreførelse af hjemmenes spinderok blot sammensat af flere tene. Den spundne tråd bliver herefter *tvundet*. Processen, som kaldes tvinding, består i, at forskellige garner bliver snoet sammen til én tråd.

Så følger *kædeskæringen*. De lange tråde skal samles i bundter og skæres af i de længder, hvori garnet skal bruges i vævene; her skal de udgøre de langsgående tråde, som også hedder *trenden* eller *kædegarnet*. De afskårne tråde vikles op på *klædebommen*, og så er man klar til *sletningen*. Den består i, at der påføres en lim, som styrker garnet, så at det ikke så let brister under den næste proces, *vævningen*.

Det færdigvævede klæde vikles op omkring *varebommen*, efterhånden som det forlader væven. Klædet er imidlertid langt fra færdigt endnu og tjenligt til opsyning. Endnu mangler den færdiggørelse, der med et fransk ord kaldes *appretering* – stoffet skal gøres »parat«.

Såsnart klædet er vævet, bliver det underkastet den såkaldte *nupning*, et meget rammende udtryk for den proces, der består i, at man fjerner alle knuder og trådender.

Dernæst skal klædet *valkes*. Det er en ældgammel proces, som har til hensigt at filtrere stoffet tættere sammen og derved gøre det mere slidstærkt. I de ældste tider foregik det ganske enkelt ved at to personer lå med fødderne mod hinanden og stampede på det fugtige tøj, som befandt sig i midten af en tønne, der var åben i begge ender. Fra den tid kaldes processen også *stampning*. Det er forøvrigt det engelske ord »walk« – gå – der har skabt betegnelsen *valke*.

Drevet industrielt fordrer valkningen en vældig kraft, og det var især særlig grad denne proces, som foregik på Fuurstrømmens møller. Der har været valkeværker i Frederiksdal og Lyngby, på Raadvad og Strandmøllen, men først og fremmest på *Stampen*, som netop bærer sit navn på grund af valke- og stampeværket, der var indrettet her.

Før J. C. Modeweg flyttede sit dugmagerværksted til Brede og senere udviklede produktionen til en egentlig klædefabrik, foregik der alene valkning på de forskellige møller. Men på Brede, og senere på *Stampen*, blev alle de nævnte produktionsled taget op.

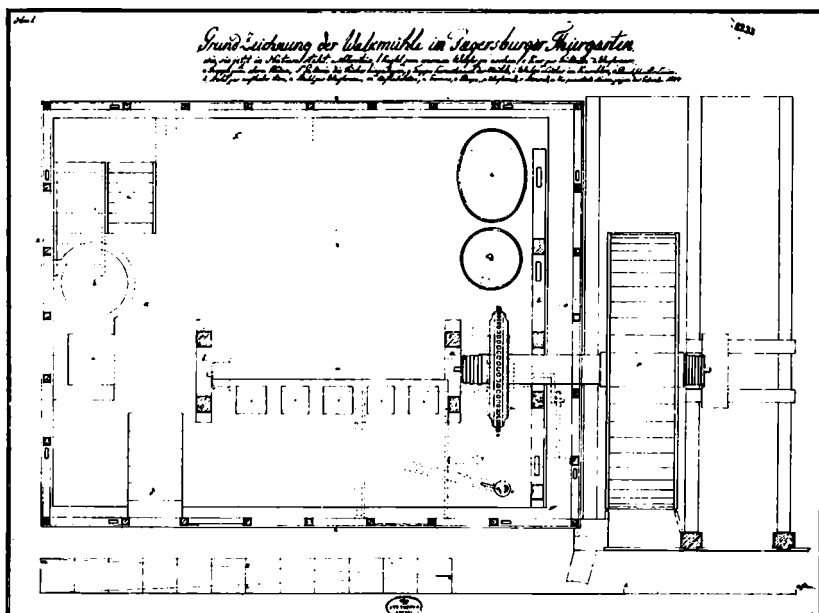
Det gkl. Uldmanufaktur og Børnehuset i København fremstillede

klæde ved håndkraft, kun valkningen måtte ske ved vandkraft. Derfor lagde staten beslag på de nævnte valkemøller, som havde fuldt op at gøre.

Valkningen består som nævnt i en stampning af det færdigvævede klæde, efter at det har været dyppet i kogende vand og sæbelud. Det våde tøj lægges ned i valkekummen og bliver her banket igennem af en række store bjælker, der skiftevis løftes op og falder ned på stoffet, omtrent som en »brolæggerjomfru«. Under stampningen drives klædet langsomt gennem kummen, således at hele klædestykket kan blive gennemarbejdet. I valkekummen findes *valkejord*, som har den særlige egenskab, at det suger fedtstoffet fra ulden i klædet. Efter valkningen er tøjet krympet voldsomt – omtrent til det halve flademål – og det bliver derefter vasket og skyllet grundigt.

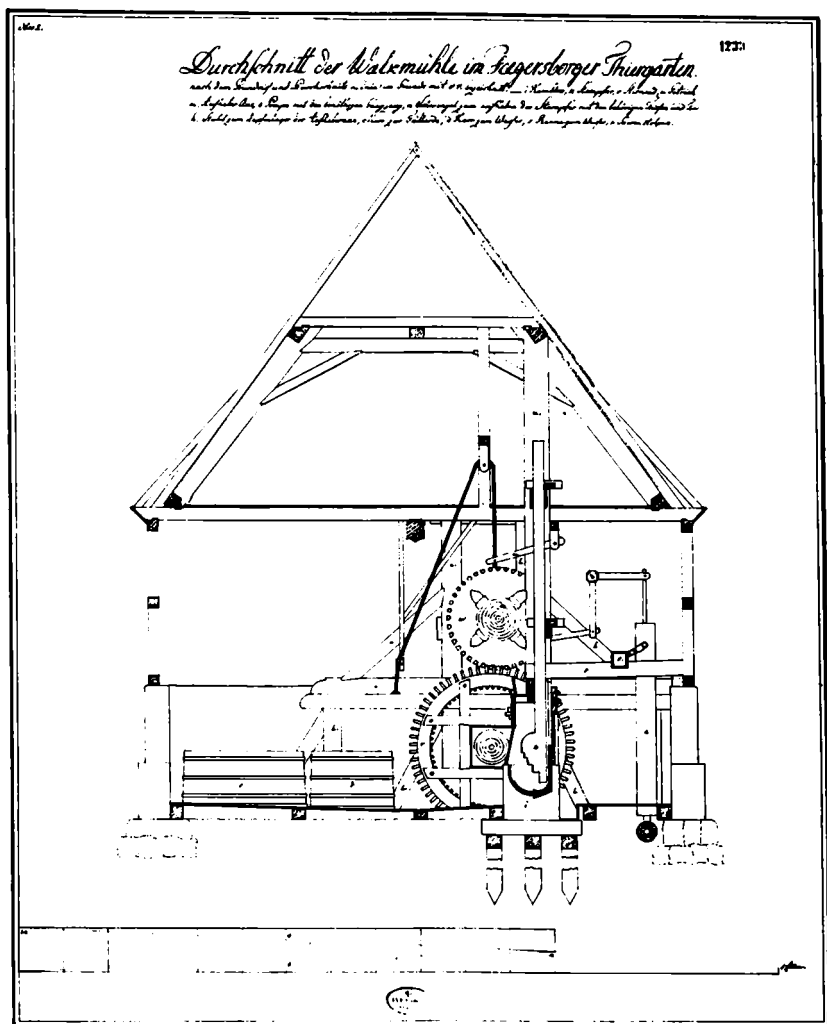
Appreteringen fortsætter i reglen med *runingen*, en proces, hvorunder luven »friseres« på retsiden for at få en glat og regelmæssig luv. Selv efter maskinernes fremtrængen, brugte man naturproduktet karteboller, de kaktuslignende frugtstande fra kartebolleplanten.

Plan og snit af Stampen valkemølle (DK 568). Konstruktionstegning af tømrermester J. C. Panier fra 1824. (Nationalmuseets billedarkiv). På planen ses vandhjulet og styret til de 5 stamper. På snittet ses stampeakslen med 4 løftere og en af stamperne. Nederst ses stampekarret, solidt funderet på nedrammede pæle. Stampebjælkens nederste del er aftrappet, hvorved klædet i kummen drejes rundt under bearbejdningen.

Ved *overskæringen* rulles der en klippeindretning, der i princippet kan minde om en græsslåmaskine, hen over klædet. Så bliver stoffet opdampet; det kalder man *dekatering*. Herved bliver det færdige klæde modstandsdygtigt over for væde. Under *presningen* får det en smuk glans, og bliver derefter udmålt og opskåret i de ønskede længder. Dermed er klædet klar til skrædderens saks. Men det er en helt anden historie.

Læderfremstillingen har også gjort brug af Mølleåens vandkraft. Rimeligvis har der i middelalderen været *barkmøller* både i Brede og Ørholm, og før Strandmøllen i 1600-tallet blev papirfabrik, var der også barkmølle her.

Saksisk stampemølle til knusning af jernerts. På en krudtmølle foregik knusning af trækul på en tilsvarende måde. Træsnit fra 1500-tallet.

De rå, rensede huder kan først blive til læder og skind, når de er *garvet*. I sin ældste form – rødgarvning – bestod denne proces i, at man tilførte *garvesyre*, hovedsagelig fra træernes bark. Det er her, at vandkraften kommer ind i billedet. Barken skal nemlig findeles på en *kværn*, der i princippet svarer til melkværnen.

Også til *krudtfremstilling* brugte man vandkraften. I 1600-tallets midte blev der fremstillet sortkrudt til hæren på fire af Mølleåens ni værker, nemlig Brede, Ørholm, Stampen og Raadvad.

Krudt blev fremstillet af salpeter, svovl og trækul efter et bestemt blandingsforhold. Trækullet skulle pulveriseres og det færdige krudt blandes; det var til de to processer vandkraften blev benyttet. Siden blev krudtet fugtet, rørt op til en stiv vælling og formet i korn af varierende størrelse. Det fint pulveriserede krudt forbrændte nemlig alt for

hurtigt og voldsomt; man foretrak krudtkorn, hvori ilden forplantede sig langsommere, for derved at reducere trykket i drivkammeret, hvorved skytset kunne gøres lettere.

Til slut skal *papirtilvirkningen* beskrives. I et kvart årtusind blev der fremstillet papir på Strandmøllen, deraf i 200 år af den samme slægt, familien Drewsen. Desuden har der været papirværker på Frederiksdal og Lyngby Mølle; senere på Ørholm og Nymølle.

Endnu i vore dage taler man om at køre papiraffald til genfremstilling på »papirmøllen«, skønt vandkraften for længst er afløst af elkraft; så fast sidder den opfattelse, at papirfremstillingen er noget med mølledrift.

Også i gamle dage havde papir et stort anvendelsesområde. Foruden skrivepapir var der trykpapir til bogtryk og tapeter. Der var fint og stærkt papir til fremstilling af bl. a. pengesedler, og groft papir til kanonernes karduser.

Papir blev dengang lavet af klude eller kasseret tovværk; råstoffer, der indeholdt de taver eller fibre, som var nødvendige til at gøre papiret stærkt.

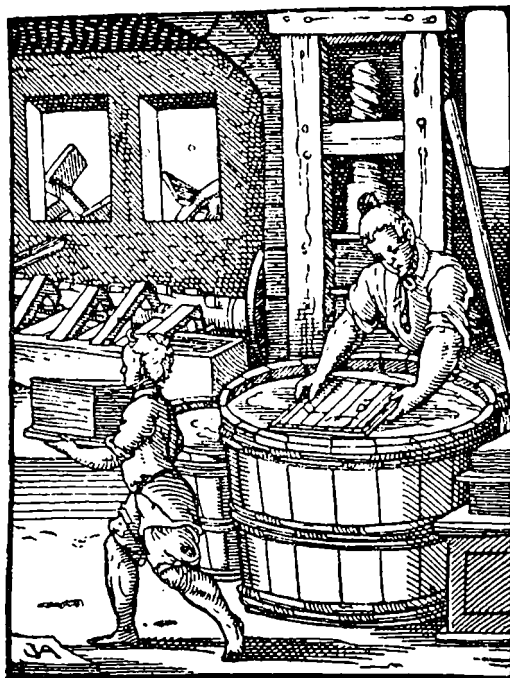
Kludene var det mest anvendte råstof. De var livsbetingelsen for enhver papirfabrik, og det var derfor nødvendigt at sætte indsamlingen i system. Der var ligefrem tale om en opdragelse til aldrig at smide gamle klude bort, men gemme dem til papirmøllens kludeopkøber.

De indsamlede klude blev sorteret, når de var ankommet til papirmøllen. De blev delt op efter kvalitet og farve, og knapper, hægter og maller omhyggeligt skåret af. Endnu i tør tilstand blev kludene først skåret eller hakket i småstrimler, og derefter yderligere findelt.

Hertil brugte man oprindelig et stampeværk, hvor stamperne gerne var udformet som hammerhoveder med skaft; senere anvendte man *kollergang*, hvor to skiveformede sten på højkant løb rundt i et kar og »malede« kludemassen, som herefter var rede til *hollænderen*.

En hollænder er et formalingsapparat, hvor kludestrimlerne sønderdeles yderligere og samtidig vaskes. Et hjul, besat med knivlignende, skarpe kanter, kører rundt i et stort kar, hvor kludemassen findes. Det er til denne formalingsproces vandkraften anvendes. Men åens vand anvendes tillige til skylning af kludene og til opslemning af kludemassen.

Den grove masse kaldes *halvtøj*, og efter *blegningen* – sædvanligvis ved tilsætning af klor – foregår den finere formaling i en såkaldt *heltøjshollænder*. Også her er der knive og maleværk, men virkningen er mere klemmende og slidende end skærende og klippende, for at få lange taver, som filtrer godt og giver stærkt papir. I heltøjshollænderen tilsættes lim, fyldstoffer og eventuelt farver.

Også til papirfremstilling brugte man stampeværk til sønderdeling af råmateriale – kludene. I baggrunden til venstre ses stampeakslen med løfterne. I karret bliver kludene bearbejdet af en slags hamre. I forgrunden dypper papirmageren en form i bøtten med flydende papirmasse. Træsnit fra 1500-tallet.

Heltøjet, der minder om en tynd vælling, bliver derefter hældt over i en *bøtte*, og det er her selve papiret bliver til. Papirmageren – *formeren* – dypper en firkantet træramme – *formen* – hvor der i bunden er udspændt et net af messingtråd, i bøtten, og lader netop så meget papirmasse flyde ind, som skal bruges til at gøre et ark af den ønskede sværhedsgrad.

Formerens kunst består i at fordele massen ligeligt i formen, således at det færdige ark får en ensartet tykkelse, og at ryste formen, mens vandet render af, således at fibrene kan filtrere sig ind i hinanden. Formens trådnat præger sig i det færdige papir og kan ses, når man holder papiret op mod lyset. Skal der *vandmærke* i papiret, er mønsteret hertil indskudt i formens trådnat. Endnu i vore dage kaldes håndgjort papir ofte *bøttepapir*.

Så overtager en *gusker* eller *gausker* formen og vender bunden i vejret på den, så at det formede papir falder ud på et stykke filt, hvor det aftrykkes for at fjerne endnu mere af vandet. Oven på hvert aftrykt stykke papir lægges endnu et filtstykke, indtil man har en høj stabel, en *post*, som derefter sættes under pres.

Skrivepapir skal være blækfast, og må derfor *limes*. Det sker i al sin enkelhed ved at dyppe hvert enkelt ark i et kar med en tynd limopløsning. Efter at arkene er tørret på snore, er papiret færdigt, klar til at

pakke. Fra gammel tid opmåles papir i *bøger* à 25 ark; i *ris* à 20 bøger og i *baller* à 10 ris.

I begyndelsen af 1800-tallet opfandt man *papirmaskinen*. Den overtager den vællingagtige masse fra hollænderen og øser, former, presser og tørrer papiret efterhånden som det føres gennem maskinen. På Strandmøllen fik man en papirmaskine i 1828 – den første i Danmark. Den blev dog ikke drevet af vandkraften, men af en 20 hk dampmaskine.

H. C. Andersen havde øje for papirfremstilling. I sit æventyr »*Flipperne*« fortæller han: »... saa kom Flipperne i Kasse hos Papirmølleren; der var et stort Klude-Selskab, de fine for sig, de grove for sig, saaledes som det skal være ... alle Kludene bleve hvidt Papir, men Flipperne bleve netop til dette stykke hvide Papir, vi her see, hvorpaa Historien er trykt ...«

Krig og fred på Fuurstrømmen

Hvor der har været vandmøller, har der været stridigheder. Selv de ældste love i landet har optaget bestemmelser, der regulerer udnyttelsen af vandkraften.

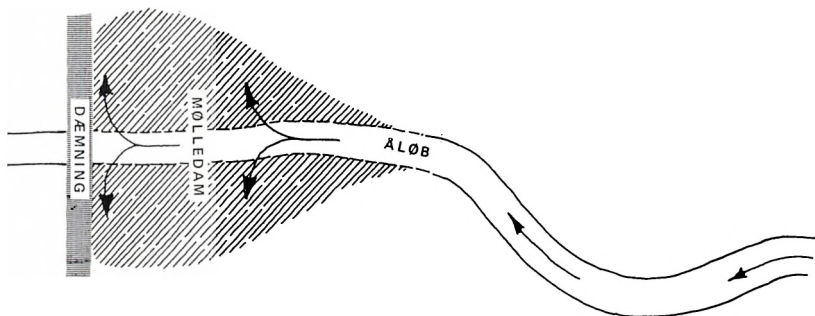
I Jyske Lov fra 1241 står der, at man ikke må opføre nogen ny mølle, uden at man har rådighed både over det sted, hvor dæmningen skal opføres, og over det, som vil blive oversvømmet, når opstemningen finder sted. Med datidens sprogbrug hedder det: »*Man maa æi gøre mylna af ny, utæn han a dam oc dams stath . . .*« Der kan næppe være tvivl om, at Jyske Lov har optaget sådanne bestemmelser, fordi der har været et udtalt behov for retsregler på dette område. Man kan heraf slutte, at vandløb meget tidligt blev taget i brug som drivkraft.

Det var imidlertid næppe den enkelte lille vandmølle, som malede korn til husholdningsbrug, der nødvendiggjorde retsreglerne. Men så snart flere skulle enes om den samme strøm, opstod der problemer.

Ejeren af den første vandmølle på et vandløb har gode dage. Han stemmer vandet op og udnytter det, når der er behov, og har – som regel da – vand nok til sit brug. Han behøver ikke at bekymre sig om, hvornår og hvor meget vand, han lader slippe gennem sine sluse.

En skønne dag er vandmøllen imidlertid ikke længere ene om vandet. Længere oppe mod strømmens udspring bygges en ny mølle. Hvis den drives på samme måde som den første, opstår der straks konflikt.

Holder den ny mølle vandet tilbage for at stemme det op til et større

Skematisk plan over en opstemning af et åløb. Det skraverede område er den del af bredderne, der oversvømmes af mølledammen. Tegn. af forf.

arbejde, får den første mølle for lidt vand. Og omvendt: Slipper den øverste mølle pludselig vandet løs, efter at den nederste mølle er gået i stå på grund af vandmangel, er det også galt. En stor vandmængde, der kommer strømmende på én gang, sætter mølleværket uventet og for brat i gang.

Problemerne vokser, når den tredje mølle anlægges på strømmen. Er den mellemste mølle den ældste, har den ikke alene de nævnte ulemper fra møllen ovenstrøms; den kan også blive generet af den ny mølle nedenstrøms. Stemmer denne nemlig vandet op, kan strømmen ved opstuvning sætte vandhjulet i den mellemste mølle; i *bagvand*, en situation, man også kalder *bagflod*. Så går hjulet i stå.

Mulighederne for konflikt var ikke begrænset til møllerne indbyrdes. Når et vandløb stemmes op, bevirker den stigende vandstand ganske naturligt, at lave strækninger på begge sider af vandløbets bredder oversvømmes. Ejere af de oversvømmede områder må opgive at dyrke jorden, eller – hvad der er værre – se deres arbejde spildt, fordi afgrøder sættes under vand og ødelægges. Fælles for disse ulemper var i øvrigt, at de medførte spild af det kostbare vand.

Danske Lovs 5. bog, 11. kapitel handler om *Møller og Vand*. Det indledes omtrent som Jyske Lov med ordene:

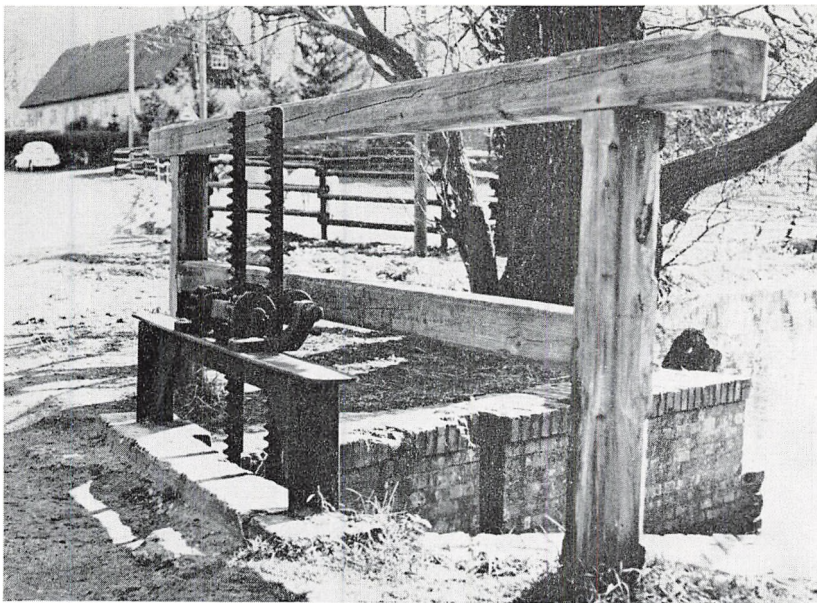
»Man maa ey gjøre Mølle af ny, uden man haver Dam og Damsted, og saa at Vandet flyder ey paa anden Mands Eng, eller Ager, og spilder ey med Bagflod de gamle Møller, der af Alders Tiid været have.« At en mølle har »været« i *alderstid*, eller fra *Arilds tid*, som det også hedder, betyder blot at den har eksisteret i en ubestemt, meget lang tid – en tilstand, der i sig selv giver retslig gyldighed.

Det kan ikke undre, at 9 møller på den samme strøm fik disse problemer ind på livet i årenes løb; problemer, som de gældende lovregler ikke magtede at løse.

Frederiksdal Mølle ved Furesøens indløb var, dengang som nu, nøglen til hele Fuurstrømmen. Når den standsede for at stemme vandet op, eller på grund af reparationsarbejde, gik de øvrige 8 møller i stå efterhånden – der var simpelthen ikke vand til at drive dem. Det er årsagen til, at der fra flere mølles side i årenes løb blev indgivet klager, netop mod Frederiksdal Mølle.

Den 22. november 1690 befalede Christian V at *Ole Rømer* og *Jørgen Landorf* skulle undersøge baggrunden for de klager, der var indlobet over papirmageren Hans Heuser på Frederiksdal Mølle.

Ole Rømer, den kendte naturvidenskabsmand, der senere blev professor og politimester i København, var i 1688, da han var 44 år gammel, blevet medlem af kancelliet. Desuden var han teknisk rådgiver, bl. a. vedrørende vandforsyning og vandafledning, og det var i denne

Sluse ved Nymølle. De to lodrette tandstænger er fastgjort til skodden, der spærrer indløbet. Den løftes ved at dreje de tandhjul, der fører tandstængerne. Således reguleres vandstanden. Foto forf.

egenskab at netop han var udpeget til at undersøge forholdene på Mølleåen. Den anden synsmand, Jørgen Landorf, var assessor, d. v. s. dommer, og har repræsenteret den juridiske sagkundskab.

En halv snes dage efter kongens befaling havde de to herrer besigtiget værkerne langs Mølleåen fra Strandmøllen til Frederiksdal. Hvert sted hørte de både mestrenes og ejernes klager, der stort set alle gik ud på, at man havde haft stor ulempe på grund af den vandmangel, der var opstået forrige sommer, fordi Frederiksdal Mølle havde været under reparation.

Hans Heuser på Frederiksdal indrømmede beredvilligt at han sikkert havde været skyld i den nævnte vandmangel. Rømer og Landorf undersøgte derefter, hvordan man for fremtiden kunne forebygge en sådan ulempe.

Løsningen var såre enkel. Det viste sig nemlig, at der kun fandtes den sluse, der leder strømmen til vandhjulene. Skulle disse repareres, måtte man simpelthen lukke for vandet, så længe reparationen stod på.

Da der ikke fandtes nogen *goldsluse*, d. v. s. en sluse, der tillader vandet at passere, uden at komme i berøring med mølleværket, blev det vedtaget at anlægge en sådan *frisluse*, som den også hedder.

Ole Rømer og Jørgen Landorf foreslog derefter kongen »... at der

blef gjort een Almindelig Anordning om den af Furesøe kommende Strøms brug . . . » som skulle gælde for alle møllebrugere, som supplerende regler til de . . . fundament, som i Eders Maj^{ts} Høypriuszelig Lov – altså Christian den Femtes Danske Lov – allerede ere forfattede . . . »

Den nye anordning skulle indeholde 6 punkter.

1. At alle møller langs strømmen skal have et omløb eller en goldsluse for at kunne lade vandet passere, når den pågældende mølle ikke selv kan udnytte det, og det vil være de øvrige møller til ulempe at holde vandet tilbage.
2. For at sikre tilstrækkelig vandmængde gennem opstemning – og dermed en jævnere drift af møllerne – må ingen af dem være i brug fra kl. 11 om aftenen til kl. 4 om morgenen.
3. Skyldes det ikke ligefrem mangel på vand, må ingen af møllerne holde vandet tilbage mere end 12 timer inden for et døgn, nemlig 8 timer om natten og 4 om dagen.
4. Hvis reparationer nødvendiggør at vandet enten udelades eller holdes tilbage, skal den pågældende mølle have de to efterfølgende mølleses samtykke eller amtmandens skriftlige tilladelse.
5. De eksisterende forhold vedrørende vandstand, dæmninger og ålekister må ikke ændres til skade for nogen, lige som der ikke må anlægges nye værker, før der er indhentet samtykke såvel fra amtmanden som fra de mølleejere, som ville blive berørt heraf.
6. For at kunne behandle fremtidige klager over søernes og dammenes vandstand, skal der i hver sø og dam, på ejerens bekostning, anbringes en stor, spids sten på et egnet sted. Der skal derefter borthugges så meget af stenen, at dens øverste kant angiver, hvor højt vandet må stuves.

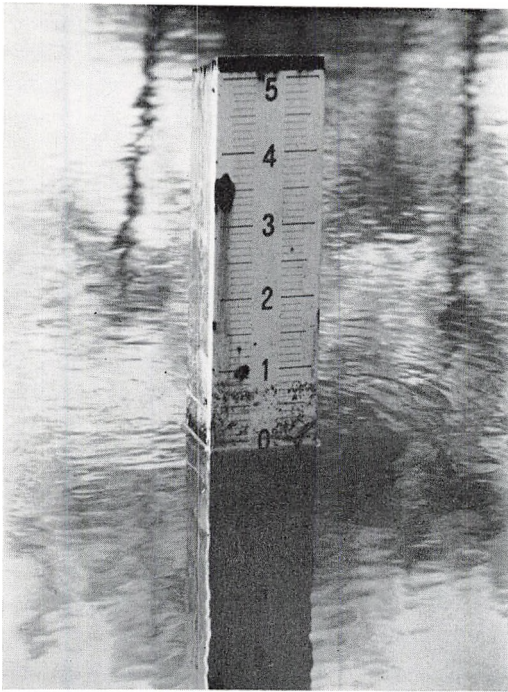
Kancelliet anbefalede forslaget til vedtagelse og videresendte det til kongen i brev af 16. december 1690. Den 10. januar 1691 udsendtes der en kongelig befaling til amtmanden, *Adam Levin Knudt*, at han » . . . *strax om dend Ströms brug, som af Furesøen kommer, efter skrefne anstalt giörer . . . »*

Så skulle alting være i den skønneste orden. Med en kongelig befaling som rettesnor, burde der nu være fred på Fuurstrømmen.

I de første år er det tilsyneladende gået uden større uoverensstemmelser. Men i 1706 indberettede amtmanden, *Knud Juel*, til kongen, at bestemmelserne fra 1690 ikke blev overholdt.

De møllere, der havde klaget, var *Lauritz Hansen* på Fuglevad, *Jacob Zitzke* på Brede, *Hans von Buchwald* på Ørholm, *Ole Svendsen* på Raadvad og *Johan Drewsen* på Strandmøllen.

De indklagede kolleger var dels *Johan Witts* enke på Lyngby Mølle,

Vandstandspæl i Fuglevads Mølledam (DK 564). Pælen er inddelt i decimeter, og nulpunktet er det korrekte flodemål. Mølleåværkernes sluser regulerer trinvis det 20 m høje fald fra Furesø til Øresund. Foto forf.

som enten ikke havde eller ikke benyttede goldsluse, og som holdt vandet for længe tilbage, dels fabrikanterne *Lampe & Werner* på Stampen, som havde foretaget ombygning af dæmningen for at opnå højere vandstand end den tilladte.

Amtmand Juel beretter, at han sammen med en kommission havde været på åstederne for at undersøge, om der var noget hold i klagerne. Amtmanden fandt, at den kongelige befaling fra 1690 ikke blev overholdt; i særlig grad var der problemer på »*Stuppe Mølle*«, d. v. s. »*Stubbemølle*«, som var mølleværket Stampens gamle navn. På Stampen havde man nemlig undladt at anbringe »... *nogen Spidtz kampesteen* ...« i mølledammen, så at enhver kunne se »... *hvor höyt Vandet maa opstemmes* ...« således som det var bestemt i anordningens punkt 6.

Den 25. september 1706 udgik en ny kongelig befaling, hvori det blev pålagt 3 gode mænd – bl. a. amtsforvalteren, *Jochum Friderich Rohde* – udpeget af amtmanden, at føre tilsyn med, at 1690-befalingens forskellige bestemmelser blev overholdt.

Det synes at have skabt ro påny for nogle år. Men i 1720 er der atter røre om Fuurstrømmens møller. Amtmand *Iver Rosenkrantz* skrev den 2. marts et brev til regeringen og berettede om klager, han havde mod-

taget over Lyngby Mølle, hvor den unge *Hans Witt* uberettiget skulle have holdt vandet tilbage. Witt havde protesteret kraftigt og meddelt, at klagerne var uberettigede. Han havde altid, således som det var skik og brug, ladet det meste vand løbe videre, selv om hans egen mølle ikke var i brug, og »... *at meere med Billighed af hannem icke kand Fordres* ...«

Med billigheden var det dog så som så. Hans Witt havde nemlig nok ladet vandet passere, men kun det, »... *som hand uden siin egen skade kand undvære* ...« Skulle han i gang med et større arbejde, der krævede en betydelig vandkraft, har han næppe kunnet »undvære« ret meget vand!

Iver Rosenkrantz' brev vidner tydeligt om, at den gode amtmand var led og ked af de besværlige møllebrugere – hans tålmodighed havde efterhånden nået bristepunktet.

Rosenkrantz foreslår, at der atter nedsættes en kommission, som endnu engang besigtiger de 9 møller »... *langs dend heele Strøm fra Friderichsdahls Mølle af og til Papier Møllen ved Strandenn* ...« og fastsætter, hvor højt vandet må stemmes i hver enkelt mølledam.

Dermed skulle man »... *Een gang til fulde afgjøre de mange Tvistigheder, som iideligen imellem dennem derom falder* ...« samt blive de klager kvit, som hidrørte især fra bønderne i Nærum og Lundtofte, fordi vandet fra Stampens mølledam havde oversvømmet landsbyernes engstrækninger ned til Mølleåen.

Sagen blev usædvanlig hurtigt behandlet. Allerede den 5. marts 1720 skrev Frederik IV til Iver Rosenkrantz, at han skulle danne en kommission sammen med amtsforvalter *Jochum Friderich Rohde* og stads-konduktøren i København, *Jochum Friderich Ramus*. Desuden skulle der indvælges to kyndige møllere.

Ramus var tekniker, ligesom Ole Rømer, med hvem han forøvrigt havde et snævert samarbejde. I 1720 blev han professor i matematik og fra 1725, da han var 40 år, direktør for Brand- og Vandvæsens-kommissionen i København.

Denne 5-mands kommission skulle undersøge, hvor meget vand Stampen havde brug for og derefter pålægge mølleren på Lyngby Mølle, *Hans Witt*, at han ikke stemte vandet højere, end at det kongelige uld-manufaktur på Stampen fik det vand, det skulle bruge.

Få dage efter inspicerede kommissionen alle de møller, som ligger på strømmen fra Frederiksdal til Strandmøllen og besigtigede hver enkelt mølles dam, vandstue og vandets gennemstrømning.

Kommissionen må derefter have givet sig god tid med at beregne, hvor højt de enkelte møller måtte stemme vandet op, for ikke før 10. oktober 1721 tager Rosenkrantz og Rohde påny afsted til Mølleåen

»... oc da til en bestandig Rettesnoer for nu værende og efterkommen-
de Mølleres oc Værkers beboere Reguleret oc sat enhver et vist Maal
oc Vandmerke . . .«

Alt dette havde de to herrer nedfældet i en kommissionsforretning,
som er dateret og underskrevet den 12. december 1721.

Den indeholder detaljerede bestemmelser for, hvor højt hver enkelt
af de 9 møller måtte stemme vandet op. Vandstanden angives i *kvarterer*,
d. v. s. i kvarte alen, svarende til en længde af 6 tommer (157 mm).
Når der f. eks. således »tillægges« en mølle »6 *Q^{ter} höit Vand*«, be-
tyder det, at opstemningen ikke må overskride 36 tommer – godt 94 cm.

På hver enkelt møllested blev den tillagte vandhøjde afmærket f. eks.
på en tilhugget kampesten, som blev nedsat i kanten af mølledammen.
Så kunne enhver se, om vandstanden blev overholdt.

De 9 møller er nævnt i rækkefølgen fra »*Strand- eller Papiers Møl-
len*« ved Mølleåens udløb i Øresund, til »*Friderichsdahls Mølle*« ved
åens indløb fra Furesø, og for hvert sted beskrives, hvordan vandstan-
den var ved besigtigelsen den 10. oktober 1721, hvilken fremtidig vand-
stand, der skulle være gældende, samt hvor denne vandstand skulle af-
mærkes.

I den kongelige befaling fra 5. marts 1720 blev det som nævnt pålagt
kommissionen at supplere sig med to kyndige møllere. Den ene hed
Palle Hansen og den anden var valkemesteren på Stampen, *Henning
Christopher Richter*. Han var en svøbe for sine naboer og lå bestandig
i strid med dem. Måske blev han indvalgt i kommissionen i det håb,
at han gennem dette arbejde kunne få øjnene op for samarbejdets van-
kelige kunst.

Man mærker at kommissionen har været særlig omhyggelig da vand-
standen blev fastsat for Stampens vedkommende. Der blev tillagt den
6 kvarter »... som eragtes dette Verk kand og bör være nöyet med,
om endskiönt beboeren paastod 7 *Q^{ter}* med foregivende at hand end da
kunde paa en Dag udmale Vandet af Dammen oc ickun Valke 10
Stöcker Klæde.«

Videre løftes pegefingern, og det forklares, at skulle man tillade
møllebrugeren »... at opstemme Vandet over 6 *Q^{ter}*, forarsager det
icke alleeneste de 2de Byer Nærum og Lundtofte skade paa deris Eng-
bond mens end oc setter den ovenfor liggende Kaaber- eller Nye Mølle
udi bagflod . . .«

At Richter var smertensbarnet, fremgår med al tydelighed, da det
omtales, at møllebrugeren »... ej herefter maa, som tilforn er skeed,
paa en Dag udmale Vandet af Dammen oc derved forarsage, at det
kommer de neden for liggende Værker alt for heftig paa løbende . . .«

Strømvedtægten indeholdt 7 punkter, der tager stilling til de problemer, der den ene gang efter den anden i en lang årrække har forvoldt stridighederne mellem møllerne.

Det første punkt fastslår at »... den over Strömmen sluttede Commissions forretning af 12 Decembris anno 1721 være, som den i sig Self er, en Lov og rettesnor for alle i almindelighed og en hver i særdeelighed paa Strömmens beliggende Nij Mølleværcker, hvilcken af en hver Ejere eller Beboere allerunderdanigst og hørsomst bör effterleves og derimod ingen slags undskyldning effterdags at gielde eller imodtages ...«

I punkt 2 anføres de erstatningsbeløb, der pålægges den, »... der over de sadte Vandmercker Stemmer eller holder Vandet sit fri løb, endten han har lidet eller indtet at forrette ...« Det er med andre ord spørgsmålet om goldsluse, der berøres her.

Erstatningen sættes i relation til den overstigende, ulovlige vandhøjde i tommer, samt det antal timer, den ulovlige tilstand varer.

I punkt 3 gør man op med den handling, der som oftest var et udslag af »... U-Christelig og ond intension ...«, nemlig at tømme sin mølledam pludseligt – og uden at give den underliggende mølle et varsel herom. For det første går en masse vandkraft til spilde, så at en række møller må ligge stille indtil vandet påny er stemt op, for det andet risikerer den underliggende mølle at få ødelagt sin dæmning, når vandet i hans mølledam pludselig stiger kraftigt. På et vist tidspunkt kan det yderligere ske, at dæmningen oversvømmes og vandet skyller i en bred front ned mod hele møllen, hvorved bygninger kan ødelægges og mennesker sættes i yderste livsfare.

Sker det om natten, bliver risikoen betydelig større, fordi beboerne sover trygt, og ikke har nogen mulighed for at træffe modforholdsregler eller bringe sig i sikkerhed.

Ødelægges en dæmning, eller måske hele mølleværket, sker der yderligere det, at de nedenfor liggende møller må undvære vandet, mens de skete skader udbedres.

Derfor blev der fastsat en straf for den, der uden sin nabos og samtlige nedenfor liggende værkers tilladelse »... lader sin Mølledam udløbe og med Toe Levendes röst beviiszes at findes udløben Fire Tommer under de sadte Vandmercker ...«

Straffen var en bøde på 20 rigsdaler til den nærmeste nabo og 5 til hver af de øvrige nedenfor liggende møller, uanset hvor mange, »... men skeer det om nattetide, at regne fra solens op og nedgang, at Farligheden er saa meget störe, bliver straffen til enhver dobbelt ...«

Straffebestemmelser for den slags handlinger fandtes også i Christian den Femtes Danske Lov, og strømvedtægten punkt 3 slutter med at

fastslå, at disse straffebestemmelser yderligere kommer ind i billedet, således at det blev en særdeles bekostelig affære for den møller, der prøvede at genere sine naboer på denne måde. Naturligvis var der undtagelser. Hvis det blev nødvendigt at tømme mølledammen, skulle det »... *Tolv Timer forud skriftlig med sine beviislige aarsager gives tilkiende for da værende Præcis paa Strømmen* ...«

Her er indført noget nyt – en »Præcis«, d. v. s. en *præses*, en *formand*. Hvem denne præses er, omtales først i punkt 7. Det er ifølge denne bestemmelse vedtaget, at der hvert år den 1. maj skal vælges en formand »... *paa Møllestrømmen* ...« Formandskabet går på omgang blandt møllejerne efter rækkefølgen: Frederiksdal, Lyngby, Fuglevad, Brede, Ørholm, Nymølle, Stampen, Raadvad og Strandmøllen.

Det var præses' opgave »... *hver gang nogen Disput om vandet paa Strømmen Forefalder* ...« at udvælge 2 af strømmens øvrige beboere, som hverken er vidner eller parter i den pågældende sag, undersøge, hvad klagen gik ud på, afhøre vidner og derpå afsige en kendelse.

Hvis der idømmes en bod, skal denne »... *inden tredje Soelemercker exceqveres udi den skyldiges redeste middel og boehave* ...«

Overstiger boden 20 rigsdaler, kan kendelsen indbringes for amtmanden. Når denne enten har stadfæstet eller forandret kendelsen, skal parterne »... *uden videre appellation være fornøyet* ...«

Der er også taget hensyn til den situation, at præses selv er part eller vidne i sagen. Skulle det være tilfældet »... *da træder i Hans sted dend, som neste aar Succederer* ...«, d. v. s. den, der det følgende år står for tur som formand for *strøminteressenterne*, som de 9 møllejere nu kaldes.

I strømvedtægtens punkt 5 blev der givet detaljerede regler for møllerne i Frederiksdal og Lyngby, idet disse møller »... *holder Magazine for Strømmen* ...« eller, om man så må sige, havde »nøglen« til det vand, de øvrige 7 møller skulle bruge.

Hvis det ikke var mølleren eller møllebrugeren selv, men derimod en møllersvend, manufakturmester eller anden ansat, der overtrådte reglerne, kunne det være fristende for den indklagede strøminteressent at påberåbe sig sin personlige uskyld. Den gik imidlertid ikke. Reglerne om »husbond-ansvar«, der står i Christian den Femtes Danske Lov, og som forøvrigt har fuld gyldighed og ofte benyttes endnu i vore dage, skulle selvfølgelig også gælde for møllerne, ifølge vedtægtens punkt 6.

Der var hermed skabt et administrationsapparat til overholdelse af bestemmelserne fra 1721. For at kunne styre de enkelte sager, skulle strøminteressenterne anskaffe en protokol »... *med forordnet Stemplet Papier igiennemdragen og af Amtmanden Forseiglet* ...« – højtideligt skulle det gå til.

Når et tvistemål skulle påkendes, skulle »... *ordenlig indføres ved dag og Datum, naar Retten sættes, hvad forefalder og endelig sluttes*...« Protokollen blev med andre ord det retsgyldige dokument, der skulle forelægges, hvis en kendelse blev appelleret til amtmanden.

Så skulle man omsider tro, at freden var genoprettet. Nu vidste enhver, hvad man havde at rette sig efter. Men der var stadig ufred, selv om der var fastsat regler for de enkelte møllers vandstand.

De enkelte værkers produktion kunne vanskeligt tilpasses efter det vand, der var til rådighed. Fik et af værkerne et større arbejde at udføre så hurtigt som muligt, måtte alt disponibelt maskineri tages i brug. Men alt var afhængig af, om der var vand nok.

Kneb det med vandet kunne møllebrugeren enten stemme op i strid med reglerne, for at få tilstrækkelig vandkraft til udførelsen af det bestilte arbejde, eller han kunne være loyal over for sine kolleger og overholde de gældende strømregler. I det sidste tilfælde måtte arbejdet afpasses efter den forhåndenværende vandkraft, og måske blive udført senere end aftalt.

Fristelsen til at se på egen fordel var stor. En anstrengt økonomi kunne ofte gøre udslaget: Nu skulle der arbejdes for fuld kraft – så fik det briste eller bære. Man kunne jo i hvert fald fortsætte indtil der kom klager!

I denne forbindelse må man huske på, at de gældende regler fra kommissionsforretningen i december 1721 var en kongelig befaling – sådanne tog man meget lemfældigt på – og ikke nogen bindende, indbyrdes aftale mellem de enkelte mølleejere.

I et par år gik det derefter som det kunne, men absolut ikke som det burde. Det kan ikke undre, at det altid var den sidste mølle på strømmen, papirværket på Strandmøllen, der kom i vanskeligheder, blot én af de øvrige holdt vandet tilbage.

Valkemester Richter på Stampen har sikkert i særlig grad udnyttet vandet hensynsløst til egen fordel, og han lod sig tillige tirre af den gamle, tyske papirmester på Strandmøllen, Johan Drewsen, når denne beklagede sig over forholdene.

I december 1721 og november 1722 havde Richter – begge gange om natten – trukket stibordet op og ladet vandet tordne gennem slusen videre mod Raadvad og Strandmøllen. Det dårlige forhold tilspidsedes efterhånden så meget, at Johan Drewsen i begyndelsen af 1724 sendte et brev til kongen og ansøgte om, at der måtte blive dømt mellem ham og valkemester Richter.

I brevet fortæller han, hvorledes Richter på den omtalte måde forsøgte at ødelægge Strandmøllen og om, at Richter har truet ham på

livet, så han og hans kone hverken turde sove om natten i deres senge eller færdes på veje og stier om dagen, af frygt for at blive overfaldet.

I sit brev fortæller Drewsen også om et dramatisk møde på Stampen, hvor Richter voldeligt overfaldt prinsesse Sofie Hedevids forvalter, Laurs Nielsen fra Frederiksdal, og ved samme lejlighed gentog sine trusler mod Drewsen. Men herom senere.

Episoden på Stampen fandt sted den 26. februar, og den kommission, der havde sammenkaldt til mødet, var indledningen til et nyt afsnit i Mølleåens historie. Man var nemlig efterhånden blevet klar over, at reglerne fra 1721 var så godt som værdiløse, hvis der ikke blev fastsat straffebestemmelser i form af bøder overfor de, der overtrådte reglerne om de fastsatte vandstandshøjder.

Den daværende amtmænd, etatsråd *Hans Seidelin*, havde foreslået, at de ni møllere selv fandt sammen og indgik en aftale – en vedtægt om deres rettigheder og pligter overfor hinanden – som kunne indsendes til *kongelig konfirmation*, d. v. s. stadfæstelse.

Som sagt – så gjort. Den 16. februar 1724 blev »... *alle paa Strømmen boende* ...« tilsagt til at møde på Strandmøllen og derfra gå fra mølle til mølle og bedømme de gældende vandstandshøjder.

Det var amtmændens stedfortræder, regimentsskriver *Thomas Hansen*, der havde indkaldt til mødet. De 9 møller var repræsenteret dels af ejerne, dels af disses stedfortrædere. De fremmødte var *T. Terkelsen* som stedfortræder for prinsesse Sofie Hedevid, der ejede Frederiksdal kornmølle og Nymølle kobberværk, *Jochum Gevert*, for Lyngby Mølle, *Martinus Nürnberg* for Fuglevad Mølle, *Poul Badstuber* for kobberværket på Brede, *Detlev von Buchwald* for krudtværket på Ørholm, *Nicolaus Lambrecht* som repræsenterede kronens værker, Stampen og Raadvad, og endelig *Johan Drewsen* for Strandmøllen.

Da møllejerne sammen med regimentsskriveren havde besigtiget de enkelte mølleværker, samledes man på Ørholm Værk for at underskrive strømvedtægten.

De tidligere nævnte møllejere og stedfortrædere bekræftede derefter »... *med egne Hænder og Signetter* ...«, at de havde aftalt, både på egne og på efterfølgerens vegne, at overholde den »... *bemelte Furesøe mølle Strøm gjorde Wedtægt*.« Dermed var *Furesø-Møllestrøms Interessentskabet* blevet en realitet.

Regimentsskriver Thomas Hansen havde indført hele beretningen og strømvedtægten i et brev af 14. april 1724, som blev sendt til kongen. I sit brev anførte Thomas Hansen, at han forventede, at de »... *daglig indløbende Klager og stridigheder* ...« nu kunne behandles og finde deres løsning.

Den kongelige konfirmation, d. v. s. den retsgyldige stadfæstelse,

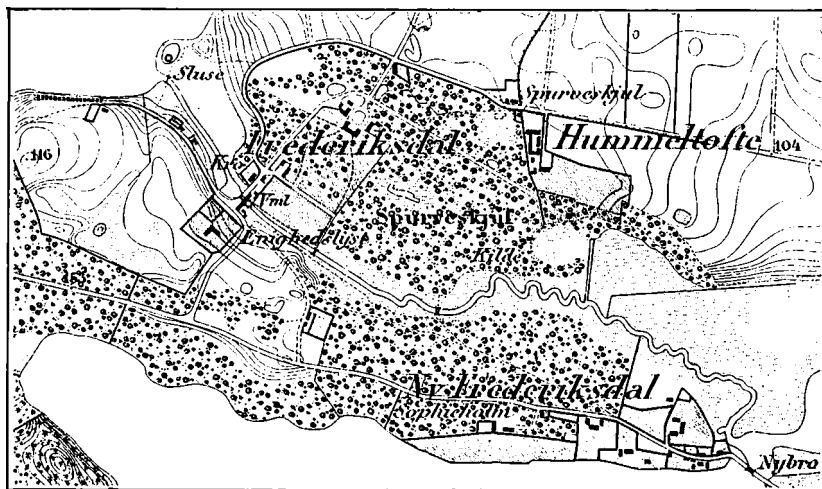
skulle gælde de tidligere nævnte regler, som var blevet fastlagt ved kommissionsforretningen fra 12. december 1721, der angav, hvor højt hver af de 9 møller måtte stemme vandet. Det var disse regler som nu fik kraft og gyldighed, dels gennem mølleejernes vedtagelse, dels gennem den kgl. konfirmation, som forelå den 11. november 1724.

Den 1. december blev den foreskrevne strømprotokol autoriseret af amtmand Seidelin, og samtidig afholdt strøminteressenterne deres første møde. Det fandt sted på Brede, og her valgte interessenterne deres første præsæs, Johan Drewsen på Strandmøllen.

Dermed var der skabt fred på Fuurstrømmen, og såvel vedtægten som de underliggende strømregler fra 1721, har været respekteret i 250 år.

Selv om Mølleåens vandkraft i atomalderen kun har betydning for ganske få af de 9 møller, holder strøminteressenterne fortsat deres årlige møde den 1. maj, og endnu føres strømprotokollen med referater af *». . . hvad tid effter anden om Strømmen til fælleds Gavn og nytte vedtages . . .«*

Frederiksdal Mølle

Udsnit af kort over Københavns omegn 1852–55. På kortet ses Mølleåen på sin vej fra Furesø til Nybro gennem Frederiksdal og Spurveskjulsskoven. Som det fremgår af kortet lå slusen ikke ved Frederiksdal Mølle, men ved Hjørtholm, hvor Furesøen løber ind. Målestok 1:20.000. Nord opad. I de efterfølgende kapitler er gengivet andre udsnit af samme kort.

Det første værk, som Mølleåen passerer på sin vej fra Furesø til Øresund er Frederiksdal Mølle. Men det er snart hundrede år siden at mølledriften ophørte i Frederiksdal. I vore dage er der blot en sluse, som regulerer Furesøens vandstand.

Møllens historie kan føres tilbage til middelalderen. Hvor Mølleåen begynder sit løb, lå engang roskildebispens borg *Hjørtholm*, hvis røde mure spejlede sig i Furesøens vand. Hvor borgen lå, er i vore dage frilagt et plateau, hvor man kan se enkelte forvitrede rester af murværk.

I grønsværen er nedlagt en granitplade, hvis tekst fortæller, at borgen blev ødelagt i 1535 og aldrig siden genrejst. En indhugget tegning viser borgens grundplan, og stenen er anbragt, hvor Hjørtholms porttårn i sin tid stod.

Hjørtholm nævnes allerede i 1178 blandt de ejendomme, som tilhører Esrum Kloster i Nordsjælland. Det staves her »Jorteholm«. Senere støder man på »Hiorteholm« i et brev fra 1211 af biskop Peder Sunes-

søn i Roskilde. I 1275 omtales »Hiortholm« i et brev fra Biskop Peder Bang, hvori han giver Københavns borgere visse rettigheder. København tilhørte nemlig efter Absalons død bispestolen i Roskilde, hvis vidtstrakte godser og ejendomme blev administreret fra Hjortholm.

Efter de arkæologiske undersøgelser, der har fundet sted, må det antages, at det Hjortholm, hvis ruiner gemmer sig i jorden, blev opført omkring år 1250. Hvordan borgen så ud, ved man ikke, men det er ikke usandsynligt, at den har lignet Spøttrup i Nordjylland.

I de følgende århundreder nævnes borgen gang på gang, og i 1300- og 1400-tallet boede roskildebisperne ofte på Hjortholm, både om sommeren og om vinteren.

Under Grevens Fejde hærgede grev Kristoffer adelens og gejstlighedens borge på Sjælland, og i 1535 kom turen til Hjortholm. Efter en lang belejring opgav hovedsmanden, Peder Godske, omsider borgen, men da var vægtergangen og hele slotsmuren skudt ned.

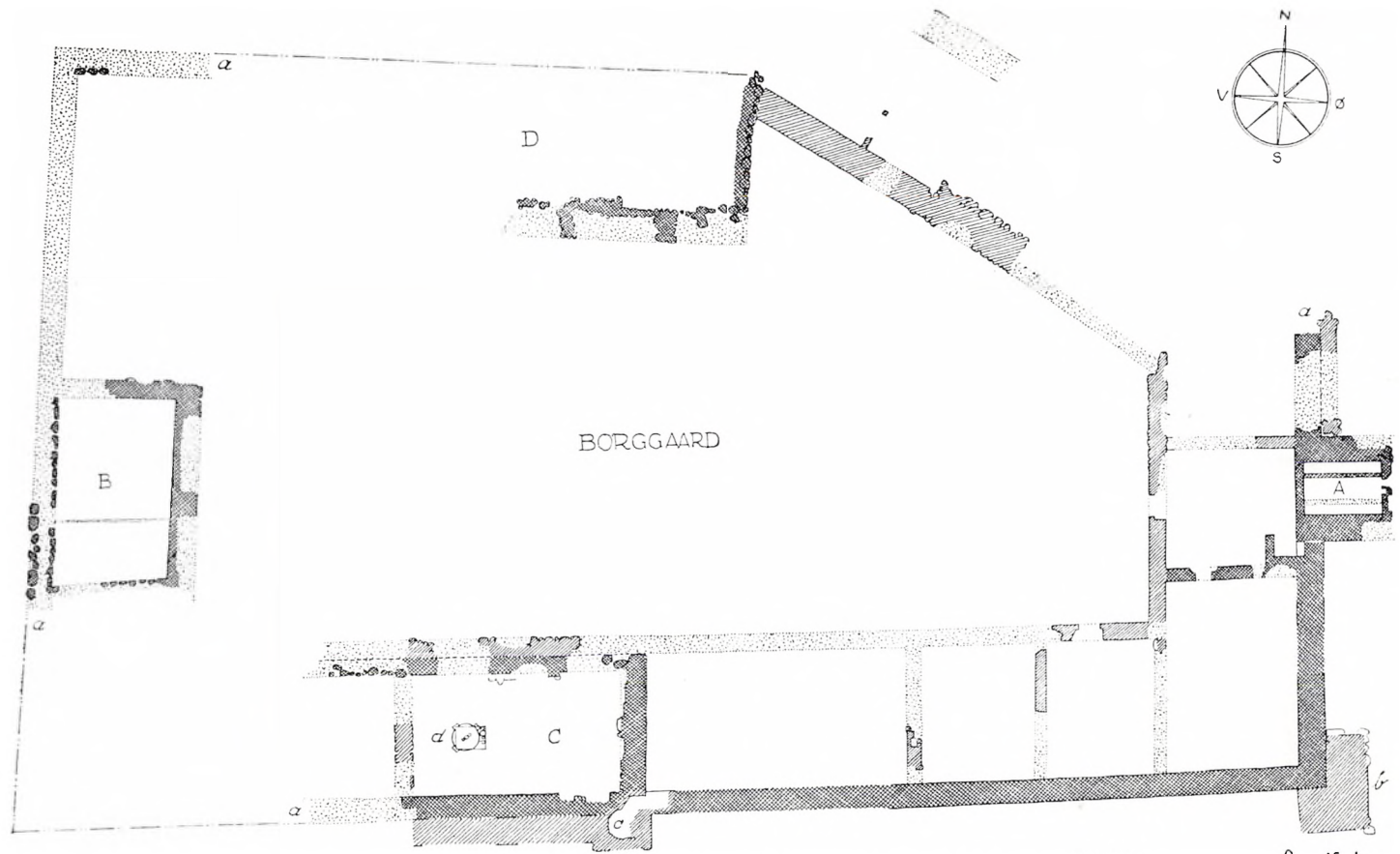
Så grundigt, som man skulle tro, blev borgen dog ikke ødelagt. Når der i vore dage ikke er mere tilbage, skyldes det, at de vældige murester i århundreder blev pillet fra hinanden og brugt af egnens husbyggere, som her skaffede sig billige byggematerialer. Mange steder i Virums gamle bygninger, har man fundet de svære, middelalderlige munkesten side om side med almindelige mursten.

Om møllens tilknytning til borgen Hjortholm véd man næsten intet. I borgens tomt er fundet møllesten, der vidner om et mølleværk på stedet, og det er rimeligt at antage, at der til formaling af det korn, der skulle bruges i den store husholdning, var indrettet en vandmølle, ikke mindst, da man havde vandkraften lige ved hånden. Man ved heller ikke, om vandmøllen blev anlagt før borgen.

Selve den kunst at udnytte vandkraften til mølledrift med vertikal-møller, kom formentlig til Danmark med engelske munke, der havde lært møllebyggerfaget i deres hjemland. Vi ved, at munke af Cistercienserordenen ofte drev møllebrug ved deres klostre, f. eks. ved Esum Kloster i Nordsjælland.

Roskildebispens jordebog fra 1370 indeholder oplysninger om, hvad hver enkelt af bispedømmets ejendomme er ansat til i skat. I denne bog nævnes 5 møller ved Mølleåen, nemlig *molendinum Lughna*, *molendinum Lanxebyerghs*, *molendinum Brydae*, *molendinum Ørewaz* og *Brænde møllae*.

Man har i årenes løb forsøgt at finde ud af, hvilke af de nuværende 9 møller der er nævnt her. De 3 af dem kan hurtigt identificeres. *Molendinum Lughna* er *Lyngby Mølle*, *molendinum Brydae* er *Brede* og *molendinum Ørewaz* er *Ørholm*. Tilbage er *Brænde møllae*, som antagelig

OPMAALT 1929

DM 10 0 5 12 15 22 25 30 35 METER

Eiler Nystrøm.

Plan over Hjørtholm borggruin. Til højre porttårnet (A). Af ruinerne er nu kun ubetydelige rester synlige over jorden. I det søndre hus (C) er en møllesten brugt som fundament. Fra Eiler Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst.

er *Stampen* og molendinum *Lanxebyerghs*, der kan være enten *Hjortholm Mølle* eller *Fuglevad Mølle*.

Det latiniserede ord dækker over det danske navn *Langsøbjerg* – den lange sø ved bjerget. Men hvilken sø og hvilket bjerg er der tale om? Efter den rækkefølge, hvori jordebogen nævner værkerne, skulle det være *Fuglevad Mølle*, der ligger mellem *Lyngby* og *Brede*. »Bjerget« kunne være det højdedrag, hvor *Fuglevad vindmølle* ligger på *Fri-landsmuseets* grund. »Søen« ville da være mølleådalen på strækningen mellem *Sorgenfri* og *Brede*.

Møllen ved *Langsøbjerg* kan imidlertid også være *Hjortholm Mølle*, således som det har været hævdet i nyere tid af forfatteren *Eiler Nystrøm*. Denne antagelse støttes af forskellige oplysninger.

Jordebogen fra 1370 nævner, hvad de forskellige møllere skal betale i forpagtningsafgift til bispem. Blandt disse skal mølleren i *Lanxebyerghs* som den eneste levere fedesvin til *Hjortholm* og udføre hoveri ved borgen i form af skovhugst og tømrerarbejde. Det kunne tyde på, at møllen lå tæt ved *Hjortholm*.

Det vil endvidere være rimeligt at lade *Furesø* være den »lange sø«, navnet hentyder til, og det store højdedrag i *Frederiksdal Storskov* mellem *Furesø* og *Hulsø* være »bjerget«.

Endelig må det anføres, at blandt de tidligste godser, *Vor Frue Kirke* i *København* erhvervede, var ifølge kirkens mindebog ejendommene »... *Langsyobierg et Kaldecote cum suis attinentiis et Niumulne*«. Giveren var *Lars Suneson*, roskildebispen *Peder Sunesons* broder, som døde 1208.

Her støder man på navnet *Langsøbjerg* som et gods. Lokaliteten »*Kaldecote*«, der senere blev forvansket til *Kollekolle*, ligger ved *Furesøens* sydvestlige bred. Det latinske ord vil kunne oversættes ved »de varme hytter«; her tænkes måske på kulsviernes pladser.

»*Niumulne*« betyder *Nymølle*. Men hvilken ny mølle? Det værk langs *Fuurstrømmen*, som i vore dage bærer dette navn, *Nymølle* mellem *Ørholm* og *Stampen*, kan straks lades ude af betragtning. Det er nemlig først anlagt 1643 – næsten 450 år senere.

Navnets mangel på originalitet gør heller ikke identifikationen lettere. Hver eneste ny mølle på strømmen er rimeligvis blevet kaldt *Nymølle* indtil den enten fik sit eget navn, eller et endnu nyere værk overtog denne betegnelse.

Det vil være rimeligt at antage, at de tre nævnte godser har ligget i forlængelse af hinanden. *Kollekolle* grænser til *Frederiksdal Storskov*, som igen støder op til *Hjortholm-området*. »*Niumulne*« – *Nymølle* – vil da være *Hjortholm Mølle*, der på baggrund af den sikkert ældre *Lyngby Mølle*, en tid har været kaldt »den ny mølle«.

Efter Reformationen indgik Hjortholm Mølle som borgens øvrige tilliggender under krongodset og blev bortfæstet. I 1608 fik slotsfogeden på Københavns Slot, *Hans Merchel* overladt Hjortholm Mølle, som forblev i denne families eje i 40 år.

Den næste der flyttede ind på Hjortholm Mølle var rentemester *Henrik Müller*, som købte møllens bygninger af Hans Merchels børn. Han fik overladt forpagtningen på meget gunstige vilkår. Brugsretten blev udstrakt til hans hustru og datter på livstid og han fik lov til at fiske til eget brug i søerne. Endelig fik han hele Virum by i forpagtning.

Hjortholm Mølle havde hidtil kun været drevet som kornmølle. Men Henrik Müller fik ret til at anlægge industrielle værker »såvidt strømmen kan tåle« – d. v. s. med fornøden hensyntagen til de efterfølgende møller. I 1650 fik han privilegium på et værk, hvor der skulle fabrikeres messingtråd og kobbervarer. Han fik toldfrihed for indførsel af kobber og for udførsel af færdige varer, og eneret på fabrikation i Sjælland på 10 år.

Til smelteovnene skulle bruges kul, og Henrik Müller fik derfor lov til at købe de omliggende skove for at brænde trækul.

Hjortholm blev efterhånden en storvirksomhed; en blanding af mølledrift, industri, skov- og landbrug. Vandhjulene drev hamre og sakse, som forarbejdede kobberpladerne. På værkstederne blev fremstillet kedler, pander, lysestager og varmebækkener.

Der var både hovedbygning og arbejderboliger, haver, bryggeri og kro.

Da værket ikke kunne udvides mere, overtog Henrik Müller det ikke engang 10 år gamle værk Nymølle, indrettede det til kobbeværk, og her blev »den store kobberhammer« installeret.

Henrik Müller bevarede kongens bevågenhed. I 1654 blev der således udstedt forbud mod udførsel af gammelt kobber. Formentlig under pres af sine offentlige hverv, videreforgavtede Henrik Müller i 1664 Hjortholm Mølle til *David von Cölln*.

På Hjortholm Mølle blev ikke alene forarbejdet brugsgenstande. Da Frederik den III's biblioteksbygning blev opført i slutningen af 1660'erne, blev den tækket med kobberplader, fremstillet på Hjortholm.

Efter svenskekrigenes ophør anlagde Frederik III's dronning, *Sofie Amalie* et landsted på det næs, der skyder sig ud i Furesøen, og kaldte det *Dronninggaard*.

Stedet var valgt med stor omhu. Fra hovedbygningen havde man udsigt over Furesøens nordligste del, Storekalv, og til de smukke omgivelser, skove, haver og parker. Landstedet dannede en pragtfuld ramme om strålende fester, hvor de kongelige damer kunne klæde sig ud i bondedragter og danse til musik af sækkepiber, giger og skalmesjer.

Havefesterne kunne også foregå ved fakkelskær i løvpavilloner. Furesøen blev inddraget i festerne. Galejer, oplyst af lanterner, roede frem og tilbage på søen, hvor der gyngede et svømmende teater, trukket af to kunstige hvaler, mens der blev danset ballet på scenen.

Dronningen var midtpunktet i alle disse fester og landstedet var hendes. Nogle år senere besluttede Frederik III, at også han ville have et landsted, hvis beliggenhed var lige så skøn som Dronninggaards. Hjortholm Gods var nok det, der i landskabelig ynde kom nærmest på forbilledet. Her var skov og sø, foruden Mølleåen, der kunne indgå i anlægget. En yderligere fordel var det, at Hjortholm lå mindre end en times kørsel fra Dronninggaard.

For dette projekt måtte Henrik Müllers industriværk vige. Kongen gennemførte et mageskifte og overtog selv hele Henrik Müllers ejendom, endog Nymølle og begravelseskapellet ved Lyngby Kirke, der hørte under Hjortholm.

Den 16. marts 1668 blev skødet tinglyst og godsets fremtidige navn blev *Frederiksdal*, opkaldt efter kongen. Der blev straks udarbejdet storslåede planer om en kongsgård i mølledalen med et parkanlæg, der skrånede op på begge sider.

I Hærens Arkiv findes en plan, mærket »FREDRICH'S DAHL« – formentlig fra 1668 – som viser det store anlæg i sin planlagte udformning. Ved slusen skulle bygges en trefløjet hovedbygning, hvis midterparti skulle bygges tværs over åen, på vandmøllens plads. Om dette skal betyde, at man ville bevare stedets mølletraditioner, er et uafklaret spørgsmål. Man kan vel næppe tænke sig, at kongen skulle dysses i søvn af egetræshjulenes knirken og knagen og vandets uophørlige brusen.

Et symmetrisk parkanlæg i den stive, franske havestil skulle skråne op i terrasser på begge sider, med kuplede udsigtshøje øverst oppe.

På et snit af anlægget kan man se de to høje og de mange bassiner. Lige så vel som at drive korn- og manufakturmøller, ville Mølleåens vandkraft kunne drive netop et pumpeværk. Det skulle i givet fald løfte vandet op til bakketoppene og derfra lade det fylde bassinerne og give tryk til kaskader og vandspring – som et helt Marly.

Kronens fæstebønder i Kollekolle og Lille Værløse blev sat i arbejde, bl. a. med kørsel, og der blev indkaldt 300 norske skibssoldater og en fynsk eskadron som arbejdskraft til virkeliggørelsen af det vældige anlæg, som begyndte i marts 1668.

Adgangen til Frederiksdal ad Kongevejen gennem Lyngby til Sorgenfri og vestpå til landstedet, var ikke særlig praktisk. I stedet for blev der lavet en udflætning af Kongevejen ved Vangede, og en ny vej førte direkte til Frederiksdal ad den nuværende Nybrovej, der hedder sådan,

fordi man anlagde en ny vejbro over det vand, der forbandt Lyngby Sø med Bagsværd Sø.

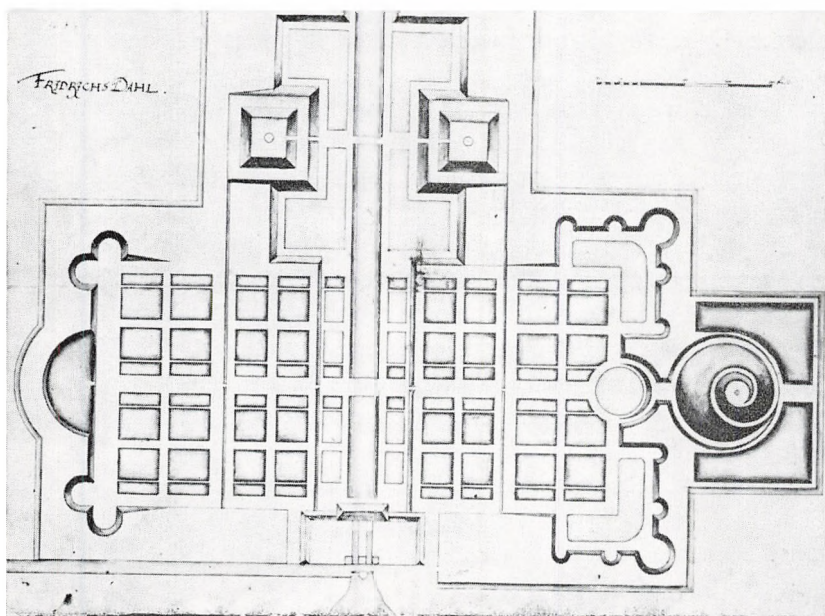
Den nuværende Frederiksdal Storskov blev samtidig indhegnet som en »meget herlig og ypperlig Dyrehave«, d. v. s. kongens private jagtterræn.

En del af de bestående bygninger blev revet ned og ikke mindre end to teglovne anlagt ved byggepladsen, så man kunne producere egne sten.

Frederik III fulgte selv de indledende arbejder på landstedet og indlogerede sig under sine besøg i Henrik Müllers borgegård, godsets gamle hovedbygning. Hvis det store byggeprogram var blevet gennemført, havde der næppe nogensinde været noget, der hed Frederiksdal Mølle. Imidlertid døde kongen i februar 1670 før de planlagte terrænreguleringer var gennemført.

Landstedet tilfaldt herefter den nye konge, Christian V, som imidlertid ikke havde noget ønske om at videreføre projektet. Han ville gerne have en dyrehave til jagten, men foretrak at udbygge *Jægersborg Dyrehave*, anlagt i hans fars tid.

Christian V lod Frederiksdal gå videre til sin dronning, *Charlotte Amalie*, som var en særdeles foretagsom og forretningskyndig dame.

Plan fra ca. 1669 over Frederiksdal-anlægget. Mølleåen danner midteraksen og den påtænkte, trefløjede hovedbygning ses nederst. Til højre *Sneglebjerget*, hvorfra der må have været en stor slået udsigt over Bagsværd Sø og Furesø. Hærens Arkiv. Nord er skråt nedefter mod venstre.

Dronning *Charlotte Amalies* våbenskjold, udhugget i sandsten. Skjoldet er anbragt på den nordlige gavl af Strømhuset i Frederiksdal, som tilhørte Christian V's dronning fra 1670–1714. Det samme, eller et lignende skjold har siddet på Strandmøllens strømhus, men blev taget ned i 1807 under den engelske invasion. Foto forf.

Det storslåede lystanlæg anså hun for en overflødig luksus og standsede omgående alle igangværende arbejder.

Man var kommet så langt, at den sydlige skråning var anlagt, og den ene cirkulære høj opkastet øverst på den sydlige skråning i anlæggets tværakse.

Denne høj eksisterer endnu under det intetsigende navn »Jægerbakken«. Den ligger i skovbrynet mod syd, og en sneglevej kan endnu spores svagt rundt om den kuplede høj, der i vore dage er kronet af en rundkreds af store lindetræer.

I det senere Frederiksdals tid indgik den i parkanlægget, og egnens daværende skildrer, *Otto Friderich Müller*, optog den på sit kort over Frederiksdal under navnet *Mons cochlearis*, »Sneglebjerget«. Man kan endvidere i vore dage se rester af de få bassiner, der nåede at blive anlagt.

Charlotte Amalie havde ikke større ambitioner med landstedet. Når hun besøgte Frederiksdal, boede hun i den daværende hovedbygning, *Huset på Bakken*, en lang, teglhængt bindingsværksbygning. Den lå formentlig på den sydlige side af Mølleåen, på hjørnet af Kulhusvej.

Have var der dog, dels »den gamle have« ved hovedbygningen, dels hele den sydvendte skråning nord for Mølleåen. Den store have var anlagt i terrasser. Øverst var der frugttræer, og resten af parken var anlagt i fransk havestil.

Hermed var møllens fremtid sikret. Landbrug, fiskeri, skovbrug og mølle drift var de indbringende virksomheder, som dronningen kunne bortforpagte. Fiskeriet var regulært dambrug, idet Hulsø i skoven blev opdæmnet og delt i 3 damme.

Efter Charlotte Amalies død 1714 faldt Frederiksdal tilbage til kronen og to år senere overlod kongen – nu *Frederik IV* – Frederiksdal til sin søster *Sofie Hedevig*.

Påny opstod planen om en større hovedbygning på Frederiksdal, og på Rigsarkivet findes et projekt til en bygning. Dens udseende og indretning har ifølge tegningerne en forbløffende lighed med Ørholm Hovedgård, uden at det dog hidtil er lykkedes at finde nogen årsag til denne lighed.

Prinsesse Sofie Hedevig holdt sig afsondret fra hoffet, især efter at Anna Sofie Reventlow var blevet dronning. I stedet for dannede hun sit eget lille hof sammen med sin anden bror, *prins Carl* og sin nære ven *Carl Adolf Plessen*, og boede dels på godset Vemmetofte, dels i Frederiksdal.

Da prinsesse Sofie Hedevig overtog Sorgenfri Slot ved Lyngby i 1731, overlod hun Frederiksdal til Plessen, som efter hendes død i 1735 overtog godset i forpagtning, trods de meget tyngende afgifter, og drev det i 4 år sammen med prinsessens dygtige og ansete forvalter *Laurs Nielsen*.

Christian VI, som havde regeret siden 1730, tilbød i 1739 sin nære rådgiver, udenrigsminister *Johan Sigismund Schulin* Frederiksdal som landsted – foreløbig dog kun hovedbygningen og haverne.

Denne særlige nådesbevisning, hvorved Schulin ganske gratis opnåede, hvad Plessen havde måttet betale i dyre domme, skyldtes at kongen vurderede Schulins fortjenester som rådgiver meget højt. En travl minister må slappe af nu og da, og majestæten sørgede således personligt for, at dette kunne ske på bedste måde.

Nogle år efter fik Schulin og hans hustru på livstid overladt Frederiksdal hovedgård med bygninger, haver, mølle og kro uden afgifter; kun skulle Schulin vedligeholde bygningerne og bevare dem i den stand, hvori de var modtaget. Men det stod også Schulin frit for at lade de brøstfældige bygninger rive ned og opføre helt nye bygninger.

Ovenfor Charlotte Amalies store lysthave, øverst på sydskrænten ned mod Mølleåen, lod Schulin opføre et lille lystslot som stod færdigt i 1749. For at sikre sig bedst muligt fik han samme år kongen – nu *Frederik V* – til at overlade ham stedet til ejendom, mod at kongen beholdt jagten og retten til at tilbagekøbe ejendommen.

Således kom Frederiksdal gods i slægten Schulins besiddelse, et ejerforhold, der gennem 7 generationer er bevaret til nutiden.

Frederiksdal set fra vest. Møllebygningerne er forlængst erstattet af andre og mindre bygninger. Efter tegn. af H. G. F. Holm, *Sjællands yndigste Egne* 1838.

Da Charlotte Amalie i 1670 overtog Frederiksdal gods, lod dronningen sluserne og værkets huse sætte i stand. Møllen var imidlertid i uorden, og den daværende forpagter, David von Cølln, fik omgående sin kontrakt ophævet på grund af misligholdelse.

Kobbersmeden *Henrik Ehm*, der for nylig havde købt Brede af kongen, fik tilbudt Frederiksdal kobberværk, men ønskede ikke at fortsætte produktionen her. I stedet blev alle materialer flyttet til Nymølle, som han også havde overtaget.

Dronningen rådspurgte herefter kommercekollegiet – datidens handelsministerium – hvad man burde gøre med kobberværket. Kollegiet frarådede at fortsætte, da produktionen kun var rentabel med statsstøtte, og denne var af begrænset værdi, fordi man ikke kunne konkurrere med de svenske kobberværker. På Frederiksdal burde man drive kornmølle, og af manufakturer en *papirmølle* og et *valseværk*.

Papirmøllen kom igang i 1673 med holsteneren *Hans Heuser* som forpagter. Han fik bevilling til at indsamle klude og tøjaffald overalt i landet, for at skaffe sig det nødvendige råmateriale til papirfabrikationen. Også kornformalingen forpagtede han. Den blev drevet af 2 vandhjul og havde 2 kværne.

Hans Heuser overtog tillige Strandmøllen i 1686, men kunne ikke klare betalingen. Da han forsøgte at låne hos dronningen, købte hun i stedet selv Strandmøllen, og antog i 1693 den tyske papirmøller *Johan Drewsen* som forpagter, ikke alene på Strandmøllen, men tillige på

Frederiksdal Mølle set fra nord. Den høje bygning lidt t.v.f. midten er muligvis identisk med det nuværende strømhus, blot er taget vendt. Træsnit ca. 1820.

Frederiksdal. Papirfabrikationen på Frederiksdal ville stadig ikke lykkes og efter nogle forsøg, nedlagde man manufakturen omkring år 1700 og holdt sig til kornmøllen, som Drewsen forpagtede indtil 1727.

Med Schulins overtagelse af godset fulgte som tidligere nævnt også møllen, men selve mølledriften blev dog bortfæstet. Endnu engang forsøgte man at drive industri på Frederiksdal ved siden af kornmøllen. Først anlagdes et stampeværk, senere i 1838 endnu engang en papirfabrik. Og endnu engang måtte man opgive fabriksdriften – fra 1845 var der påny kun kornmølle.

Senere i 1800-tallet blev Frederiksdal mølleværk nedlagt. Tilbage var alene slusen – indgangsporten for vandet til de øvrige 8 møller på strømmen.

Fuursø-Møllestrøms Interessentskab købte i 1875 møllen med bygninger og sluse; et ejerforhold, der er bevaret endnu i vore dage.

Frederiksdal sluse blev i slutningen af forrige århundrede et betydningsfuldt led i Københavns befæstning. Mølleå-strækningen mellem Frederiksdal og Lyngby Sø blev erstattet af en bred, lige kanal, og en tilsvarende fæstningskanal udgravet fra Lyngby Sø forbi Rustenborg, under Lyngby Hovedgade og østpå til Ermelundsrenden.

Ved fjendtlig fremrykning nordfra, skulle Frederiksdal sluse åbnes, og Furesøens vandmasser ledes ad de nævnte kanaler helt ud i Lyngby Enge, hvor i dag Galopbanen findes, og på den måde danne et sammenhængende oversvømmelsesanlæg.

I den anledning blev Frederiksdal Sluse som nøglestilling overdraget til »Krigsbestyrelsen« i 1886, men generhvervet i 1927. Slusen var iøvrigt i højeste beredskab og under skarp militærbevogtning under den første verdenskrig.

Frederiksdal Sluse er endnu i vore dage nøglen til »Strømmens Magazin«, d. v. s. de ca. 10 millioner tons vand, som en meter af Furesøens vandstand udgør.

I dag er der ingen møllevirksomhed. Det sidste mølleværk blev pillet ud og bortsolgt på auktion i 1887. Man véd imidlertid, at *Borreby Mølle* på Fyn (DK 12) i 1888 blev udstyret med et brugt mølleværk fra Fuurstrømmen, og det er nærliggende at antage, at det var Frederiksdals Mølles værk.

Det er nu opmagasineret på Nationalmuseet, og skulle der blive mulighed for at genindrette Frederiksdal Mølle, vil det være naturligt at installere det omtalte værk netop her.

Lyngby Mølle

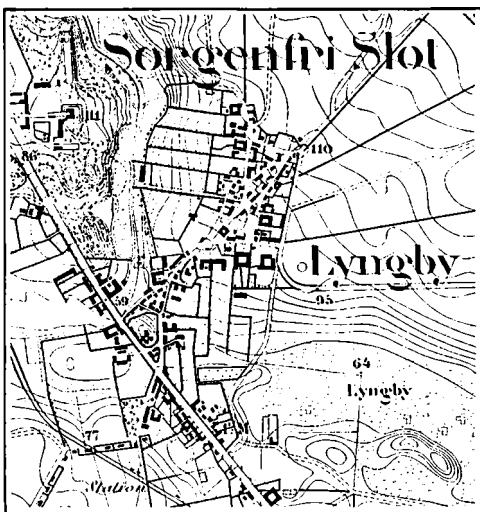
Der er ingen, der med bestemthed kan sige, hvornår den første mølle blev anlagt i Lyngby. Sandsynligvis er det den ældste af de ni møller, og den kan muligvis føres helt tilbage til Knud den Stores dage, mellem 1020 og 1030.

Det fortælles, at Knud den Store sørgede for, at der kom engelske præster og munke til Danmark. Antagelig var der møllebyggere blandt munkene, og det er ikke usandsynligt, at det netop var disse, der opførte den første mølle på strømmen.

Lyngby Kirke blev muligvis anlagt på et gammelt, hedensk offersted – et *vi* – og det ældste bysamfund er opstået omkring vadestedet, møllevirksomheden og kirken.

Først 1370 optræder Lyngby Mølle i skrevne kilder: »*Item molen-dinum Lughna dat IV marchas argenti . . .*«, står der i roskildebispernes jordebog, som er en opgørelse af ejendommenes indtægter. Det betyder, at møllen i »Lughna« svarer 4 mark sølv i afgift.

Om oprindelsen af selve navnet Lyngby har ingeniør Vilhelm Marstrand hævdet, at betegnelsen »Lughna« er en sammentrækning af navnet på en af oldtidsfolkets vækstgudinder, *Ludkona*, og at Lyngbys ældste navn var *Lugna-vi*, i lighed med det svenske stednavn *Locknevi*.

Kortudsnit der viser Lyngby-Sorgenfri. Kongevejen – Lyngby Hovedgade – ses nederst til venstre. Mølleedammen snævrer ind mod Hovedgaden og breder sig ud igen på den anden side i »gadekæret«, markeret med tallet 59. Møllerne ligger på den venstre side af Hovedgaden på hver sin side af indløbet. Selv om kortet er fra 1852–55, ses den projekterede jernbanelinie og station anført. Nordbanen blev dog først taget i brug 1864. Målestok 1:20.000. Nord opad.

Selv om Lyngby allerede før reformationen var krongods – heraf navnet *Kongens Lyngby* – må man dog antage, at »*molendinum Lughna*« er Lyngby Mølle. Kongen og bispen kan have mageskiftet, hvilket måske er nærliggende i betragtning af, at bispen i hvert fald ejede det tilstødende gods »*Mølletorp*«; det nuværende Sorgenfri.

I næsten 300 år hører man ikke noget om Lyngby Mølle, som i dette tidsrum formentlig har været kornmølle, hvor de omboende lod deres korn formale.

I begyndelsen af 1600-tallet boede der i København en tysker ved navn *Jacob Petz*, der gav sig af med at fabrikere håndskydevåben. Han var trædrejer af uddannelse, og i teksterne bærer han derfor ofte tilnavnet *Dreyer*.

En del af statens våben blev indført fra Holland, men Jacob Petz tilbød at fabrikere musketter og pistoler, der var bedre end de hollandske. For det første mente han, at der var blødere og bedre jern til rådighed her end i Tyskland, for det andet bedre træsorter til geværkølber og pistolskæfter.

Regeringen, som i disse år af al magt støttede enhver hjemmeindustri, skaffede ham plads i Lyngby, hvor han kunne udnytte Mølleåens vandkraft til drejebænke samt slibe-, bore- og poleremaskiner.

Kornmøllen måtte nu dele den forhåndenværende kraft med våbenfabrikken, og Petz aftalte derfor, at han betalte 15 daler om året af kornmøllerens landgilde og aftalte, hvornår han måtte benytte strømmen.

I 1640 fik Jacob Petz privilegium på sin fabrikation. Han skulle levere våben til den danske stat og måtte kun eksportere, når staten ikke ønskede at aftage mere. Allerede samme år havde Petz de første 300 musketter klar, og i 1643 fik han en yderligere ordre på 2000 musketter til Tøjhuset i København.

På denne tid indkaldte Christian IV en anden tysker, *Casper Herbach*, som kom hertil fra Sachsen i 1643. Han blev ansat som hofsnedker, men var en mester på flere felter. Han kendte til mekanik, var møntslager, guldsmed, og det blev endda sagt, at han kunne lave guld.

Det var nok den sidste egenskab, der interesserede Frederik III mest, for efter sin tronbestigelse gav han Casper Herbach bestalling »... til at forfærdige alt hvis Arbejde af Os naadigst bliver anbefalet, saa vidt han gøre kan.« Han skulle have 500 daler om året foruden naturalier, og det første betydningsfulde arbejde var de to kongelige kroner, der skulle benyttes ved Frederik III's og Sofie Amalies kroning i november 1648.

Holberg har i 3. del af »Danmarks Riges Historie« fortalt en »*curieus*« historie, som skulle vise, at det ikke var uden grund, at dronning

Sofie Amalie følte bitterhed mod sin svigerinde, *Leonora Christine*, som var gift med den senere landsforræder Corfitz Ulfeldt.

Det fortælles nemlig, at Casper Herbach havde værksted i Lyngby, hvor kronerne blev forarbejdet – antagelig på den omtalte slibemølle, som Herbach fik skøde på i 1650. Kort før kroningen kom Leonora Christine gennem Lyngby, hvor hun gjorde ophold for at besøge »*Kunst-Casper*«, som kongen selv kaldte Herbach.

Under besøget bad Leonora Christine om at måtte se den juvelbesatte krone, som var bestemt for Sofie Amalie. Da hun havde fået den udleveret, tog hun den og satte den på sit eget hoved for at se, hvordan hun så ud med den.

Ved et uheld faldt den imidlertid af og blev beskadiget således, at en stor ædelsten, der sad i den, gik i stykker. Herbach lod straks dronningen underrette om sagen, og fik ordre til blot at udbedre den beskadigede krone og tie med det skete.

Dronningen turde endnu ikke bryde med den indflydelsesrige Ulfeldt'ske familie, men hun har sikkert følt sig overbevist om, at Leonora Christine med vilje søgte at ødelægge kronen.

Holberg anfører, at han selv har set brudstykker af den ødelagte ædelsten, indfattet i en ring, som tilhørte Anna Witt, møllerenken i Lyngby. Om dette gør historien troværdig, er et helt andet spørgsmål.

Som nævnt overtog Casper Herbach i 1650 slibemøllen i Lyngby efter Jacob Petz, og forpligtigede sig til en afdragsordning af de 2000 rigsdaler, staten havde investeret i møllen. Herbach var en dygtig og driftig mand, så han fik gælden ud af verden på mindre end ti år.

Svenskekrigene 1658–59 ramte ham imidlertid hårdt. Hans mølleværk med de mange kunstfærdige maskiner blev ødelagt af fjenden og lå hen som en ruin til 1662.

En af datidens sociale institutioner var *Børnehuset* i København. Her indsattes forældreløse børn, samt »vanskelige børn«, som forældrene gerne så anbragt under hård disciplin. Sammen med voksne fanger blev de beskæftiget ved hårdt, legemligt arbejde, især med tilvirkning af klæde og lærred.

Stoffet skulle *valkes*, og da der var fornøden vandkraft til stede ved Mølleåen i Lyngby, ansøgte Casper Herbach i 1662 om privilegium på et valkeværk, som han ville opføre. Til gengæld for eneretten ville han påtage sig al valkning, såvel for Børnehuset som for andre. Han fik privilegiet, og i en afstand af 4 mil (30 km) fra København måtte der ikke indrettes nogen anden valkemølle.

Casper Herbach nøjedes ikke med at være kunsthåndværker og valkemøller. Han havde i 1661 fået krobevilling til sit hus i Lyngby, således at han kunne beværte de rejsende, der passerede Lyngby. Kroen

lå »vert overfor« møllen, d. v. s. på det sted, hvor Hotel Lyngby ligger i vore dage.

I 1664 døde Casper Herbach, og hans enke skulle beholde valkeværket og kroen, så længe hun levede. Det blev imidlertid hendes søn, *Frederik Herbach*, der ledede mølledriften og satte nyanlæg i værk.

Da det viste sig, at der ikke altid var vand nok til valkeværket, og at selve valkningen iøvrigt ikke var af så god kvalitet som ønskeligt, blev der oprettet endnu en valkemølle på *Hans Svanes gård Ebberød* i Birkerød sogn.

Det var en alvorlig konkurrence, der blev påført møllen i Lyngby, og Frederik Herbach supplerede derfor sin næring, dels ved at forpagte den gamle kornmølle i Lyngby, dels ved at søge kgl. bevilling til indretning af en valsemølle, til brug ved fremstilling af mønter.

Det så altsammen ud til at lykkes for den unge Herbach. Han malede korn, stampede tøj og drev møntslageri, men han udnyttede også vandkraften så hensynsløst, at der indløb klager fra de øvrige møller. I 1670 fik møntmester Herbach besked på at lade vandet passere i stedet for at opstemme det, når han lå stille, »... paa det at Kobberværket med de andre nedenfor liggende Møller i deres Arbejde derved ej skal blive forhindret.« Det nævnte kobberværk var Brede.

Værre var det, at Frederik Herbach lod sig friste til at fremstille underlødige mønter; en alvorlig forbrydelse, fordi det undergravede tilliden til statens mønt, og iøvrigt var bedrageri overfor kronen. Herbach blev fradømt embedet som møntmester, men straffen unddrog han sig ved at forsvinde ud af landet. Han havde dog nær trukket sin mor med i faldet. Efter en række vanskeligheder fik hun dog i 1680 tilsagn om, at privilegierne ikke skulle fratages hende, da hun var uvidende om sønnens transaktioner.

Herbach's enke beholdt valkemøllen, mens Hans Heuser fra Frederiksdal tog kornmøllen i fæste og ombyggede den til papirmølle.

Endnu findes der i Lyngby to minder om Casper Herbach. I Lyngby Kirke hænger en stor messinglysekrone, der har følgende indskrift:

GOTT ZU EHREN · LIUNGBIE KYRCH
ZUM ZYRATH VEREHR: KON: MAYST:
MÜNTZ MEISTER CASPAR HERBACH ·
ANNA CASPER HERBACHS: 1664

Årstallet kunne tyde på, at det er enken, der har skænket den til kirken ved sin mands død.

Op ad tårnmuren er indsat resterne af en gammel gravsten, der blev fundet i mange brudstykker og muret sammen så godt som muligt.

Casper Herbachs lysekroner i Lyngby Kirke. Det ville sikkert have interesseret den gamle tekniker at se kronen ombygget til elektrisk lys. Foto forf.

Det meste af teksten, herunder årstal, er forsvundet, men de øverste linier viser tilhørsforholdet:

»DIESER STEIN GEHÖRET DEN EHRBAHREN UND KUNSTREICHEN HERREN FRIEDRICH CASPER HERBACH . . .«

Den har antagelig ligget i kirkens gulv over Kunst-Caspers grav, og er ved en omlægning brækket op og fjernet i mange stumper.

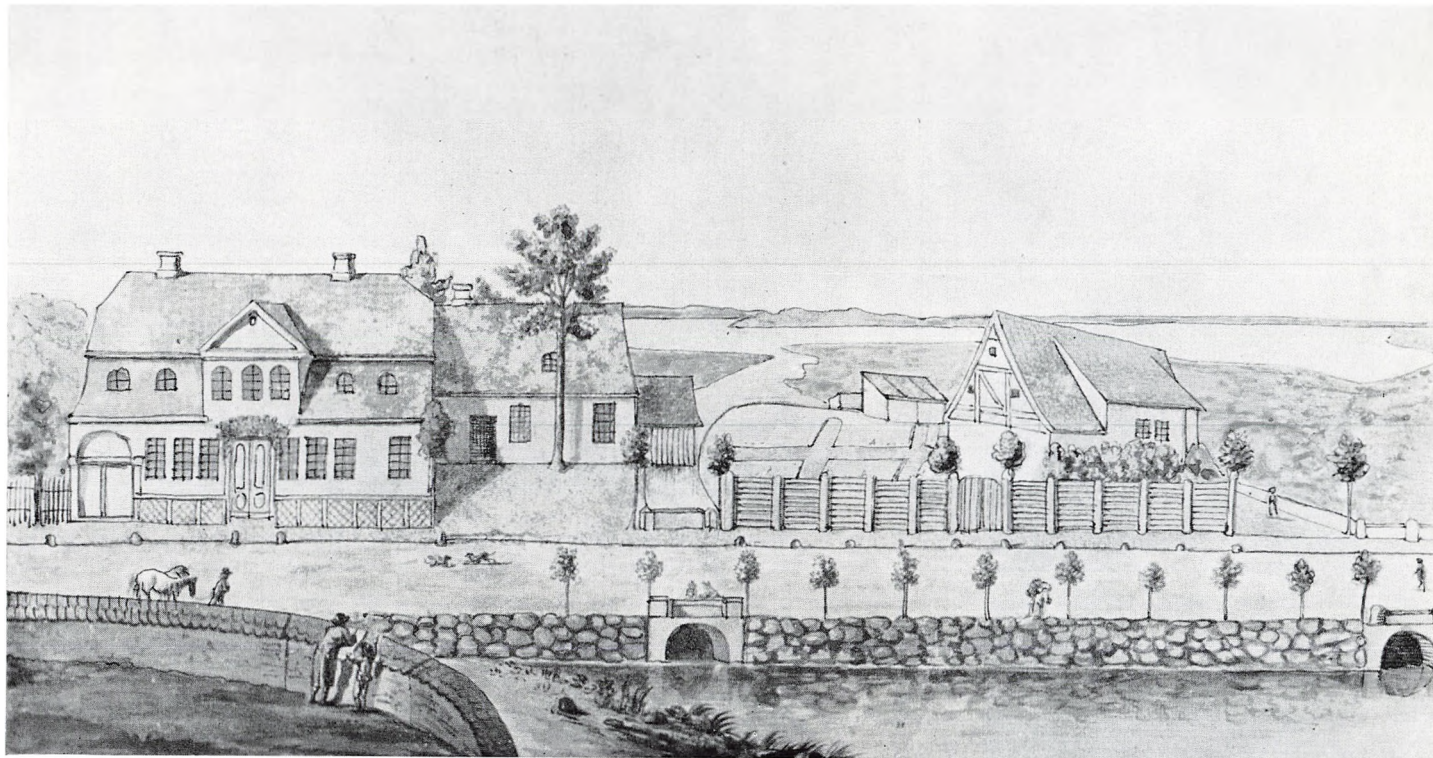
Ved matrikuleringen i 1682 nævnes Anne Herbachs valkemølle med ét vandhjul og tre stamper, og Hans Heusers papirmølle med to vandhjul, hvoraf kun det ene var i brug og drev 16 stamper.

Det næste navn på Lyngby Mølle er *Anders Jacobsen Lindberg*, der var amtsforvalter i København. Papirmøllen var nedlagt, men valkeværket fortsatte. År 1700 går møllen over til *Anna* eller *Anneke Witt* – det var hos hende Holberg havde set ringen med brudstykket fra Sofie Amalies krone.

I 1723 overtog en mand ved navn *Jochum Gevert Lyngby Mølle* og drev den som kornmølle. Man ved i hvert fald, at han optog et lån til » . . . den store Melmøllens Forbedring udi Kongens Lyngby.«

Senere hører vi påny, at Lyngby Mølle er valkeværk, nu som statens ejendom, idet kommercekollegiet i 1739 købte møllen. Det var tanken, at det stof, klædefabrikkerne leverede til staten, kunne vales til en bestemt, billig pris under statens kontrol.

Stampeværket var i meget dårlig stand; det trængte til en hovedrepa-

Møllerne i Lyngby 1792, set fra kirkegården. På den anden side af Lyngby Hovedgade ses til venstre den søndre mølle med hovedbygning, strømhus og vandstue; til højre den nordre mølle. Akvarel. Tilh. Lyngby-Taarbæk kommune.

Møllerne i Lyngby, set fra syd. I forgrunden den kraftigt ombyggede hovedbygning til den søndre mølle. Bagved ses den nu nedrevne beboelsesbygning til den nordre mølle. Den søndre mølle brændte 1902. Foto ca. 1895. Collins samling.

ration. Manden, der kunne klare opgaven, var den hollandske bygmester, *Martin van Dockum*, som var indkaldt til Danmark for at medvirke til bygningen af den nye tørdok ved Strandgade på Christianshavn.

Som det så ofte går, viste det sig, at det ikke kunne betale sig at reparere den gamle valkemølle. Den blev revet ned, og en ny opført med delvis anvendelse af de gamle materialer. Det kostede 3000 daler, men dengang blev intet sparet, som kunne medvirke til at støtte den hjemlige industri.

Martin van Dockum overtog selv driften af den nyopførte valkemølle i 1743, dog skulle han for egen regning opføre beboelseshus og stald. Han fik gang i arbejdet og indkaldte hollandske arbejdere.

Vandkraften var stadig svagere end beregnet og van Dockum opførte derfor en hestemølle til supplement af drivkraften. Hans virksomhedsområde udvidedes gennem årene, således at han tillige drev farvemølle og sømfabrik i Lyngby.

De store investeringer, der var nødvendige – ikke mindst til omfattende reparationsarbejder – tærede hårdt på van Dockums økonomi. Han kunne ikke skaffe lån mod pant i møllen, for den tilhørte jo staten. Derfor ansøgte han om at få overladt møllen til fri ejendom, og dette skete ved et gavebrev i 1759.

Efter van Dockums død i 1769 gik det tilbage for Lyngby Mølle. Der var ikke det samme behov for valkning som tidligere, og konkurrerende valkemøller gjorde yderligere indhug i produktionen. Enken

ansøgte derfor i 1773 om at måtte ombygge det andet værk, sømfabrikken, til kornmølle.

De omboende mølleejere, især Frederiksdal og Fuglevad, gjorde indsigelse herimod. I over 80 år havde Lyngby Mølle været manufaktur-mølle, fritaget for mølleskyld, som de andre møllere havde betalt for at være alene om kornformalingen.

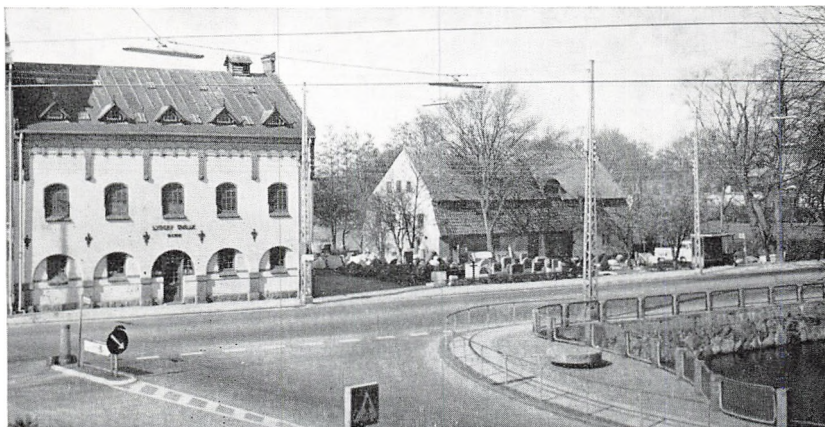
Efter forskellige tovtrækkerier mellem de private mølleejere og staten, der som panthaver havde interesse i, at Lyngby Mølle kunne klare sig økonomisk, fik van Dockums enke tilladelse til kornformaling mod at svare mølleskyld, og mod at lade valkearbejdet gå forud for kornformalingen.

Så kunne Lyngby Mølle klare sig så godt, at enken i 1777 kunne sælge den til sin svigersøn *Henrik Dodt*, for 14.000 rigsdaler. Dodt fik afviklet gælden til staten på en meget fordelagtig måde. Den blev nemlig slettet mod at valkeværket for ejerens regning blev holdt i stand; og i 1795 kunne Lyngby Mølle ved salg indbringe 25.000 rigsdaler.

Valkeværket og dermed fabriksdriften blev bevaret ind i 1800-tallet, men de industrielle forhold var ændret så stærkt, at man i 1834 helt kunne nedlægge manufakturet, og siden da virkede to kornmøller i Lyngby, den nordre og den søndre, hver med ét underfaldshjul.

I 1802 kom mølleslægten Lund til Lyngby. I det år købte *Jørgen Christian Lund* Fuglevad Mølle, og i 1809 købte hans bror *Christen Jørgensen Lund* Lyngby Mølle, som han ejede indtil 1839, bortset fra perioden 1812–19.

Det var Christens ældste søn *Peter Christian Lund*, som i 1839 overtog møllen, 29 år gammel. Han var en rigt begavet og meget dygtig

Samme parti som billedet på side 63, som det ser ud i 1971. Til venstre den søndre mølle, genopført 1903; til højre den nordre mølle. Foto forf.

Møllerne i Lyngby, set fra mølledammen. Til venstre den nordre mølle, der endnu eksisterer; til højre den søndre mølle. Nærmest dammen en staldbygning. Til venstre for denne ses strømhøuset. Foto ca. 1900. Det kgl. Bibliotek.

mand i sit fag. Hans ungdom lå i Frederik VI's og Chr. VIII's dage, hvor sparsommelighed og nøjsomhed ikke blot var en nødvendighed, men også en dyd, som prægede hans fremtræden i velmagtsdagene.

Peter Lund blev indvalgt som 31-årig i Lyngbys første forstanderskab, og han blev siddende i den daværende kommunalbestyrelse i et halvt århundrede, i flere perioder som formand.

Mølleren var lidt af en original, og der eksisterer mange anekdoter om ham. Han var en dygtig administrator, og førte sin personlige nøjsomhed ind i forvaltningen. Da der engang var en debat i sognerådet om en tiltrængt forbedring af fortovene og forslag om indførelse af gadebelysning, sagde Peter Lund blot: »*De kan sateme ta' træsko på – og når det er mørkt ta' en lygte i hånden . . . Det gør jeg!*«

Lyngby Mølle overgik i 1866 til *Christian Kofoed*, der i 1897 solgte den til A/S Dansk Gardin- og Tekstilfabrik, som derved erhvervede ret til at udnytte Mølleåens vand. Den søndre mølle brændte 1902, og året efter opførtes en ny møllebygning. Vandkraften udnyttedes med turbiner, og bruges endnu i vore dage.

I forbindelse med opførelsen af Stadsbiblioteket og den foreløbige frilægning af et areal ud til mølledammen, er det meningen at nedrive ejendommene mellem det nævnte grønne område og ejendommen

Gramlille, der er indrettet til musikbibliotek. Når denne plan realiseres, forsvinder Lyngby søndre mølle.

Den nordre mølle blev nedlagt efter en brand i 1897. En gammel pakhuslignende bygning blev stående på grunden og anvendes for en dels vedkommende af en stenhugger.

Ifølge byplanvedtægten skulle også den gamle »møllelade«, der har fået lov til at gå i forfald, rives ned, hvorefter hele mølledammens vestlige bred vil være frilagt med fri udsigt til Stadsbiblioteket.

En rutinemæssig undersøgelse af den gamle bygning, foretaget ved Nationalmuseets Mølleudvalg, har imidlertid godtgjort, at man her står overfor *selve* den gamle nordre mølle. Mølleudvalgets plan er at genskabe møllen som en arbejdende vandmølle med underfaldshjul og 2 kværne samt en grubbekværn.

Lyngby nordre mølle vil kunne retableres ret nemt, når bygningen iøvrigt er restaureret. På Nationalmuseets magasiner har man nemlig alle dele til et komplet mølleanlæg liggende parat.

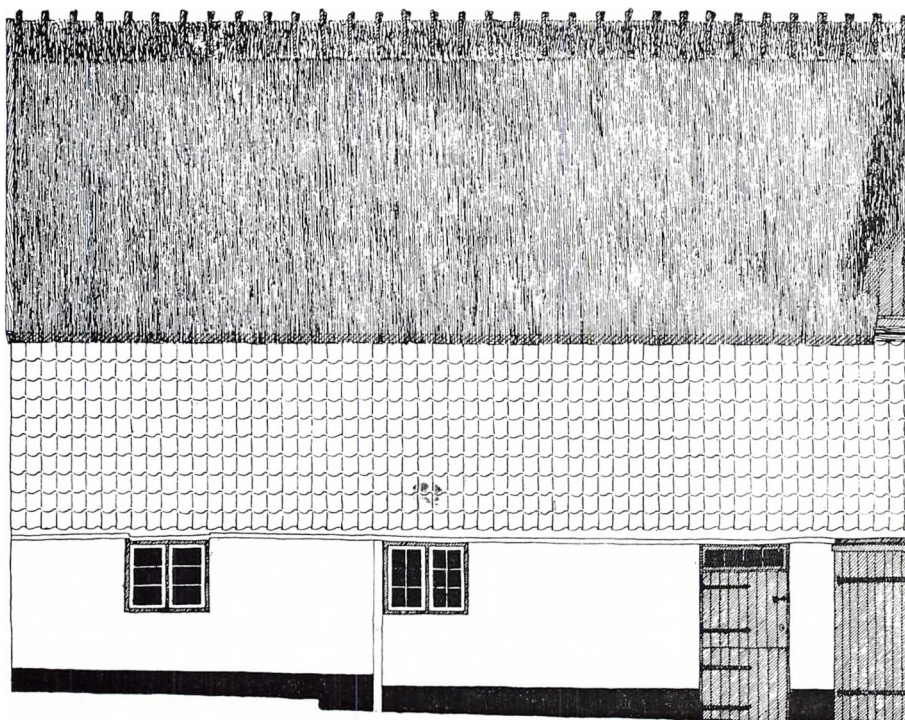
Planen vil kunne betyde et opsving for den gamle institution *Baad-farten*, idet der ud til Lyngby Mølledam vil kunne etableres en terminal

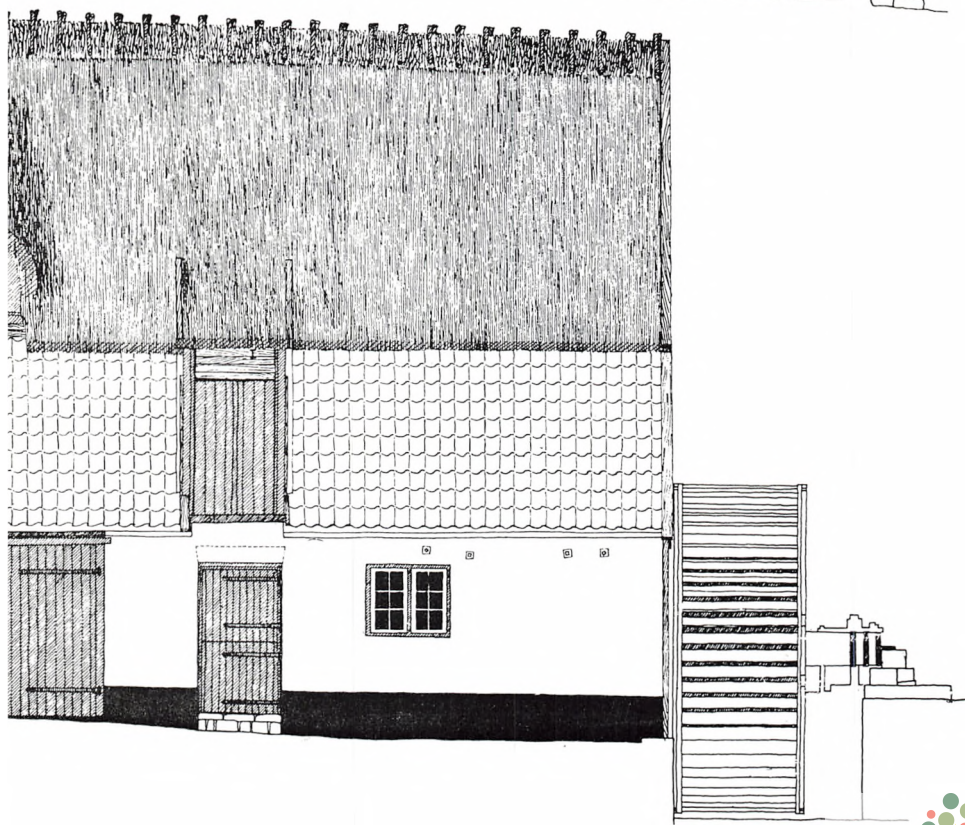
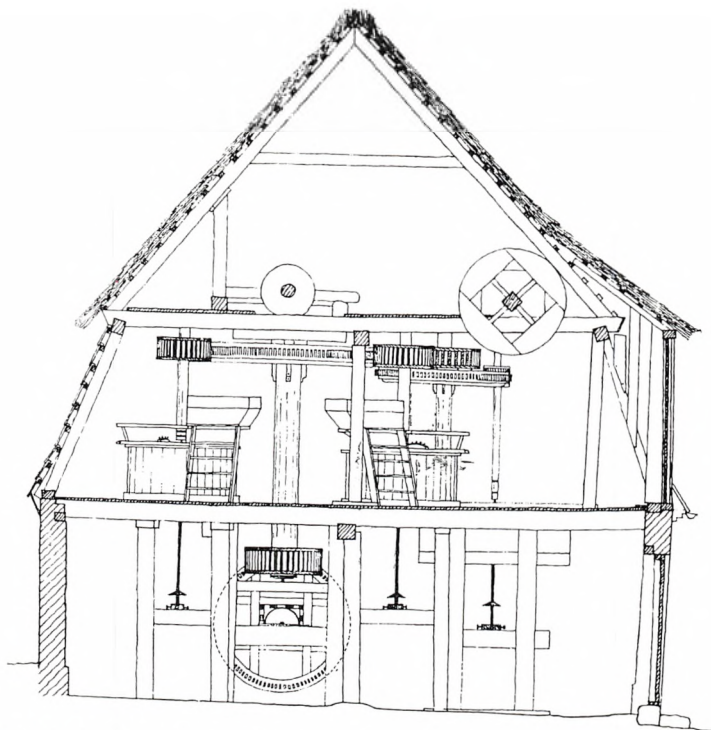

Lyngby søndre mølle efter branden i juli 1902. I forgrunden ses det delvis ødelagte underfaldshjul. I de rygende ruiner skimtes møllesten og forkullede bjælker. Året efter blev møllen genopført i sin nuværende skikkelse. Collins samling.

for Baadfarten. Den ene del af møllebygningen kunne i så fald rumme de nødvendige faciliteter til brug for det publikum, som vil benytte den dejlige vandvej fra Lyngby til Frederiksdal.

Rekonstruktion af den nordre mølle i Lyngby. Øverst ses møllen i tværsnit. På tegningen fornedet ses den istandsatte møllebygning med underfaldshjul. Målestok 1:100. Fra *Report on Watermills*. Nationalmuseets Mølleudvalg.

Fuglevad Mølle

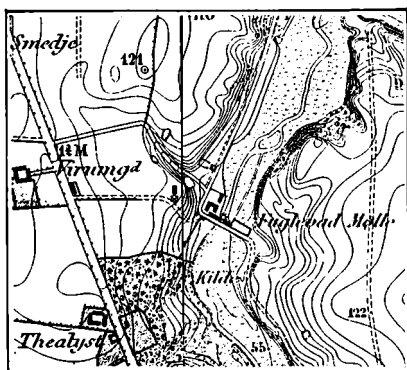
Første gang Fuglevad Mølle nævnes, er i et dokument fra 1492 om en særlig skatteudskrivning, der blev kaldt »Landehjælpen«. I dette dokument staves navnet *ffulewads mølle*. I 1492 sad en af kronens fæstebønder, *Torkel*, som møller på Fuglevad.

I en mandtalsliste fra 1613 staves navnet *fulewadtz mølle*, og i 1625 møder man det i Sokkelund Herreds tingbog som *Folleuadtz mølle*, hvor der bor en mand, Mads Jensen, som anklages for at have overfaldet en tørvebonde fra Brønshøj »... medt hugh och slagh ...«

At Mads Jensen ikke kan være særlig populær fremgår af samme tingbog året efter, hvor man kan læse at en kvinde ved navn Karen Davids har »*schelledt hannom paa Lyngbye gaade For en thyff och schelm ...*« I denne beretning omtales hans hjemsted som *Følle wadz mølle*.

Ser man efter på gamle kort, optræder Fuglevad f. eks. som *Fuhl-watsmuhl* på Dahlbergs kort i Pufendorfs bog fra ca. 1659 om svenskekongens bedrifter. Senere i tiden optræder navnet ofte stavet som *Folevad* indtil det nuværende *Fuglevad* autoriseres i 1932.

Hvad kommer navnet egentlig af? Endelsen »vad« er helt klar. Ligesom *Ørevad* og *Rådvad* hentyder den til et vadested over åen. Men har forledet med *fole*, *flugl* eller *ful* at gøre? *Folevad* er tilsyneladende en omskrivning af det *Fuglevad*, der optræder allerede i 1668. Det har sikkert forekommet datidens mennesker meningsløst at tale om et vadested for fugle; rimeligere var det at tænke på en *fole*, d.v.s. en ung hest.

Området omkring Fuglevad. Til venstre Kongevejen, fornedet den nordligste del af Sorgenfri Slotspark, hvorfra Mølleåen løber mod Fuglevad. Den nuværende vej *Skovbrynet* eksisterede ikke dengang. Skråt overfor Virumgård løb en vej mod øst, forbi vindmøllen på højdedraget ad en hulvej ned til vandmøllen. Såvel denne hulvej som vindmøllen findes i vore dage på Frilandsmuseets område. Målestok 1:20.000. Nord opad.

Helt usandsynligt er det dog ikke, at vadestedet kan have været karakteriseret ved et rigt fugleliv. I Sønderjylland findes et *Gåsvad* og et *Kragvad*, og på Bornholm et *Gæslinge vad*.

Ordet ful betyder bl. a. »rådden«, »uren« eller »stinkende«. Skulle det være den oprindelige betydning af forleddet, kan forklaringen være, at åløb, der passerer skovrige strækninger, således som netop Mølleåen gør, bliver fyldt med nedfaldne blade fra træerne, hvert år ved løvfaldstid. De mange blade synker tilbuds og rådner under udvikling af metangas. Den rådne lugt man kan mærke på sådanne steder, har måske inspireret til navnet *Fulevad*, skønt datidens mennesker ellers ikke var sarte, hvad lugte angik.

Det kan ikke udelukkes, at også navnet på Mølleåens næstsidste værk, *Råd vad*, har en sådan oprindelse. I København hed Krystalgade fra middelalderen og indtil 1818 »*Skidenstræde*« og i Sønderjylland ligger »*Mog vad*« og »*Skidenvad*«.

Den endegyldige forklaring på stednavnets oprindelse kan altså ikke gives, men de nævnte to muligheder foreligger.

Om Fuglevad Mølle ved man, at den københavnske storkøbmand, *Johan Bøcker van Delden* i 1629 fik den i arvefæste, kort efter at han havde overtaget Brede. Den tidligere møller på Fuglevad skulle van Delden købe ud og anbringe på Stampen, som i den anledning måtte sættes i stand.

I 1633 gik van Delden fallit, men to år efter blev Fuglevad overtaget som tillæg til Brede af endnu en københavnsk storkøbmand, *Henrik Rosenmeyer*.

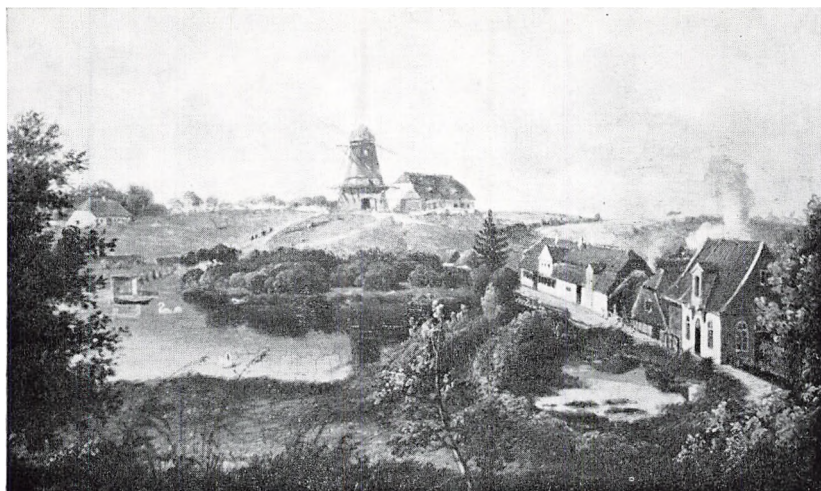
Efter hans død 1640 overtog enken ejendommene, og i 1668 fik den tidligere nævnte kobbersmed *Henrik Ehm* skøde som ejer af Fuglevad Mølle, der hermed gik ud af kronens eje, på samme måde som Brede, der samtidig også blev overtaget af Ehm.

Henrik Ehm interesserede sig stærkt for metallernes natur og deres hemmelighedsfulde forvandlinger. Han lagde sig en fornem optræden til og omgav sig med en mystik, der imponerede mange.

En københavnsk læge, C. W. Hacqvart, traf aftale med Ehm om at få et fuldstændigt kursus i guldmagerkunsten mod det rørende lille honorar af 600 rigsdaler.

Kurset blev gennemført, men da lægen bagefter på egen hånd ville prøve sin nyerhvervede kunnen, var resultatet nedslående. Han havde ellers regnet ud, at det allerførste guld, han lavede, passende kunne bruges til at betale læremesteren med. Men der kom ikke noget guld ud af hans anstrengelser, og så nægtede han at betale lærepengene.

Ehm må have taget sig selv alvorligt som alkymist, for han anlagde sag mod den genstridige læge, med påstand om at få det aftalte beløb

Fuglevad Mølle set fra sydøst ca. 1850. I forgrunden ses vandmøllens bygninger; i baggrunden vindmøllen, som nu ligger på Frilandsmuseets område. Maleri af Vilhelm Petersen, Øregaard.

udbetalt. Kobbersmeden tabte processen, fordi det klart fremgik, at han ikke havde opfyldt sin forpligtelse til virkelig at lære eleven den interessante og indbringende kunst at forvandle simpelt bly til ædelt guld.

Den fornøjelige skandale vakte stort røre i datidens København. *Holberg* fik fat i sagens akter og fandt, at det kunne der gøres en storartet komedie ud af. Den blev skrevet og fik titlen »Det arabiske Pulver«.

Alt dette fortæller konservator Peter Linde i sin bog om *Nyhavn*. Og det gør han, fordi Henrik Ehm i 1689 opførte et hus i Nyhavn, det nuværende nr. 59. Det fik forøvrigt senere navnet *Guldmagerens Hus*.

Fuglevad har bestandig været kornmølle med 2 eller 3 kværne og med tilliggendet *Mølletorp* eller *møllestrup*, den ældgamle ejendom, hvorfra senere *Sorgenfri* blev udskilt. Kun i de år, Poul Badstuber sad på Brede, forsøgte man at udnytte Fuglevad som manufakturmølle; til et slibeværk.

I 1753 blev Fuglevad solgt til det interessentskab, der havde overtaget Brede og Nymølle efter Poul Badstubers fallit, og nogen tid efter blev Fuglevad en kort overgang omdannet til filial af Brede kobberværk; i hvert fald omtales det i Pontoppidans Danske Atlas fra 1764.

I dette store værk, der skildrer Danmark, landsdel for landsdel, er i bind II under Københavns amt blandt »*Ferske Vande*« omtalt »*Furesøe eller Friderichsdals-Søe*«, fordi den driver en række møller. I en fodnote opremses ikke mindre end 10 værker, nemlig: »1) *Friderichs-*

dals Korn-Mølle, 2) Valk-Møllen i Lyngbye, 3) Nagelsmed-Møllen sammesteds, 4) Folevads-Mølle med 2de Messing Hamre, 5) Brede-Mølle med 2 Kaaber-Hamre, 2 Messing Hamre, et Messing-Traad-Verk og en Brænde-Ovn, 6) Øreholms-Verk til Høeleer og Skierknive, 7) Nye-Mølle med Kaaber-Hamre og Smidde, 8) Kongens Valkmølle, 9) Forrige Krud-Mølle i Dyrehaven, hvor nu gøres File, Skruer og Andre Jern-Arbeid, 10) Papir-Møllen, som er den største og beste i disse Lande, og har tillige en Sigte-Mølle.«

Lyngby-mølleren Peter Lunds farbroder, Jørgen Christian Lund, købte som tidligere nævnt Fuglevad Mølle i 1802 og drev den til sin død i 1818. Enken fortsatte til 1828, hvor hun overdrog møllen til sin søn, Johan Lund.

Som så mange af de andre møllere på strømmen, syntes Johan Lund, at der i perioder var for lidt vand i Mølleåen, til at møllens kraftbehov kunne dækkes. Derfor opførte han i 1832 en stor vindmølle på toppen af højdedraget ud for vandmøllen.

Møllen findes endnu. Det er den eneste bygning på Frilandsmuseets område, som ikke er hentet i adskilt stand langvejs fra og rekonstrueret i museumsparken. Fuglevad vindmølle, der ophørte at virke omkring

Fuglevad Mølle set fra sydvest 1971. For tiden står møllen tom, men Nationalmuseets Mølleudvalg har planer om at genindrette den til tekstilindustri. Endnu findes den gamle turbine fra forrige århundrede. Foto forf.

1906, blev købt af fabrikant Georg Binder fra Lyngby og skænket til Landbrugsmuseet. Omkring 1940 inddrog Frilandsmuseet Fuglevad Vindmølle og skrænten ned mod Mølleådalen i museumsområdet.

Da fabrikant Binder i 1918 købte møllen, var det i sidste øjeblik. Den stod nemlig umiddelbart for at skulle sprænges i luften som led i en militærøvelse.

Fuglevad Mølle blev i 1960 overtaget af Nationalmuseet. Det var dog kun selve møllebygningen, omløbskanalen og den vestlige del af Mølleåen, der overgik til museet. Den tidligere ejer, Lyngby-Taarbæk kommune, beholdt resten af ejendommen, herunder mølledammen og den østlige del af åløbet bag møllen.

Denne deling medførte et problem: Hvem er nu mølle ejer – Nationalmuseet eller Lyngby-Taarbæk kommune? Mølledriften er unægtelig knyttet tæt til mølledam og opstemningsanlæg. Hidtil er man gået ud fra, at kommunen fortsat ejer sin andel af »strømgodset« Frederiksdal Sluse, og repræsenterer Fuglevad Mølle i det gamle interessentskab.

I 1964 genopførte Frilandsmuseet en gammel vandmølle, »Nymølle« (DK 80) fra Ellested sogn på Fyn. Møllen blev placeret ved foden af det højdedrag, hvor vindmøllen ligger, ud til hulvejen, som er den ældgamle forbindelse mellem Kongevejen og Fuglevad.

Oprindeligt skulle den genopførte vandmølle have ligget i selve ådalen, men da den drives ved overfaldshjul, måtte man opgive denne plan, fordi faldhøjden ved Fuglevad kun er knap 1.50 m. I stedet placerede man den fynske vandmølle lidt op ad skråningen mod vest.

Møllen drives alligevel med vand fra Mølleåen, idet man har anlagt en kunstig, asfaltforet »mølledam« i den rigtige højde, og et pumpeværk, der forsyner den med vand.

For tiden står Fuglevad Mølle tom, efter at den i en årrække blev anvendt til lettere fabriksdrift. Den blev ombygget i 1874 til turbine-drift og endnu findes den snart hundrede år gamle turbine i møllen.

Nationalmuseet er, som nævnt, ejer af selve møllebygningen. Mølleudvalget har planer om at inddrage en del af værkerne langs Mølleåen, bl. a. Lyngby nordre mølle, Fuglevad, Brede, Stampen og Rådvad, som et levende industrimuseum.

De forskellige virksomheder, der i årenes løb er foregået her, såsom kornformaling, metalvarefabrikation og tekstilmanufaktur vil kunne genindrettes og danne et værdifuldt supplement til Nationalmuseets øvrige aktiviteter.

Brede Værk

Roskildebispens jordebog er et håndskrift, sandsynligvis indrettet i anledning af hanseaternes ødelæggelse af København i 1368. De første afsnit er skrevet i 1370.

Som tidligere nævnt indeholder dokumentet en opremsning af de indtægtsgivende ejendomme, herunder 5 møller ved Fuurstrømmen.

Om Brede står der:

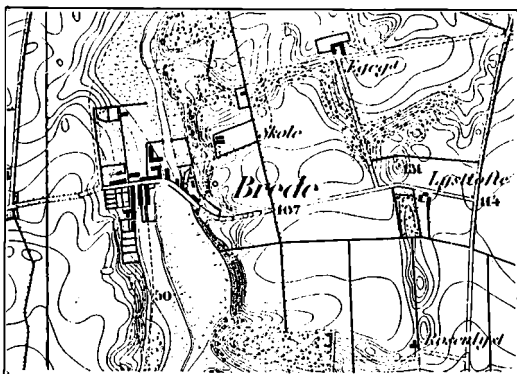
»... *Item molendinum Brydae dat
IV marchas argenti
I pinguem porcum
I lagenam almanici potus
I par caligarum aduocato . . .*«

Brede Mølle måtte altså årlig yde bispem: 4 mark sølv, 1 fedesvin, 1 dunk tysk øl og et par sko til fogden.

Det latinske navn »*brydae*«, som er blevet til *Brede*, hentyder rimeligvis til at godset var bestyret af en *bryde*, en middelalderlig betegnelse for en ejendomsbestyrer.

Møllen har tilsyneladende ikke været særlig indbringende. Omkring år 1600 lå den øde efter et »*stort Vandløb*«, formentlig en oversvømmelse. To møllere opgav ævred og i 1628 indrettedes Brede til krudtværk.

Det var to københavnske borgere, den tidligere nævnte *Johan Bøcker*

Brede værk. Fra vest fører Bredevej ind fra Kongevejen og fortsætter forbi bygningerne i nuværende J. C. Modevejs Vej; fører videre mod øst i nuværende Lystoftevej og støder ud i Kulsviervej, som ses yderst til højre. Målestok 1:20.000. Nord opad.

van Delden og *Laurentz von Meulengracht*, der fik overladt møllen mod at indrette et krudtværk. De måtte også male korn, forudsat at det ikke gik ud over krudtfabrikationen. De havde vedligeholdelsespligt og skulle betale afgift. Blev dette forsømt, skulle møllen falde tilbage til kronen.

Meulengracht døde få år efter, og van Delden, som derefter fortsatte driften alene, flygtede for sine kreditorer i 1633. En af hans kreditorer, *Henrik Rosenmeyer*, overtog derefter Brede Mølle på samme vilkår som forgængeren.

Under svenskekrigene, hvor Brede var i hænderne på Rosenmeyers børn, frygtede man det værste – at krudtværket blev sprængt i luften – men mærkelig nok slap Brede billigt. Kun selve krudtkværnen var ødelagt; bygningerne og kornmøllen var uskadt.

Krig koster mange penge og staten havde privatpersoner som kreditorer i årene efter krigen. En af dem var kobbersmeden *Henrik Ehm*. Han havde desuden leveret kobbertagene til Frederiksborg Slot og Frederik III's biblioteksbygning på Slotsholmen. I 1668 fik han skøde på Brede, som dermed gik endeligt ud af kronens eje.

Såvel krudtværket som kornmøllen blev nedlagt; nu skulle Brede være *kobberværk*. Man ved, at der i 1682 var to vandhjul, et til hammerværket og et til blæsebælgene. I 1695 overtog hofkobbersmed *Jacob Zitzke* Brede værk, og i denne families besiddelse blev det. Den mest kendte ejer var nok *Poul Badstuber*, Jacob Zitzkes stedsøn, som overtog titlen hofkobbersmed.

Han udvidede produktionen fra de gængse kobbervarer til *messing*, og tilvirkede *latun* – messing i plader – til knapper og andre blanke genstande i soldaterudrustningen. Derved kunne man ophøre med at importere sådanne ting.

For at beskytte den hjemlige fabrikation, fik Poul Badstuber eneret for øerne til at forhandle messingvarer fra Brede, og der blev lovet ham importstop for sådanne varer, så snart han kunne dække det indenlandske behov.

I disse år blev Brede en industrivirksomhed af format med et stort antal arbejdere, hvoraf grundstammen var indkaldt fra udlandet. I slutningen af 1730'erne nåede Poul Badstubers virksomhed sit højdepunkt. Nu kunne produktionen ikke blot dække det indenlandske forbrug; der var et overskud, som kunne eksporteres. Udover Brede værk ejede Badstuber *Ørholm* og *Nymølle*, desuden Lundtofte by og en gård på Nørregade i København.

Eventyret varede dog ikke længere end til 1746 – så flygtede han for sine kreditorer. Værkerne blev sat på auktion og firmaet *Fabritius & Wever* overtog Brede og Nymølle for 19.000 Rigsdaler.

Brede Værk set fra syd 1798. I baggrunden til venstre ses hovedbygningen fra 1795. Til højre ses kobberhytterne. Maleri af G. Boberg. Privateje. Foto Nat.mus.

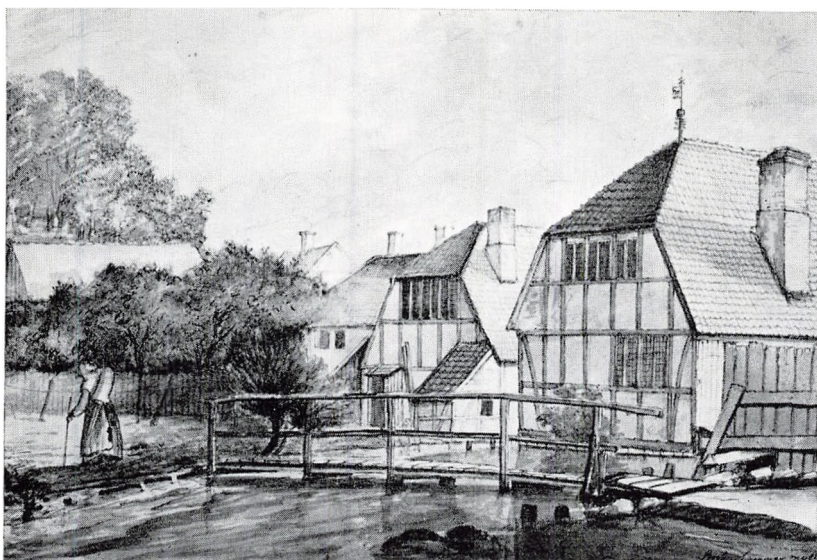
Der var fire københavnske storkøbmænd, der sammen med Fabritius & Wever stod bag købet: bl. a. *Joost van Hemert*. For at sikre strømmen, købte interessentskabet i 1753 Fuglevad Mølle.

Kobberværket fortsatte under interessentskabets ledelse, men efterhånden blev van Hemert eneindehaver. Efter hans død i 1790 stod hans søn, den unge *Peter van Hemert*, som ejer af Brede, Nymølle og Fuglevad foruden sejldugsfabrikken Vodroffsgaard ved København og sin ejendom på Købmagergade.

Trods de store forhold, stod van Hemert på økonomisk svage fødder. Allerede i 1780 havde firmaet lånt 80.000 rigsdaler i Kurantbanken, og i 1783 var det galt igen. Da banken nægtede sin godkendelse af en ny låneansøgning fik van Hemert den daværende fungerende statsminister, Ove Høegh-Guldbergs påtegning på ansøgningen – man turde fra regeringens side ikke roligt se på, at et stort handelshus gik fallit. Samme år kunne van Hemert derfor yderligere låne ialt 300.000 rigsdaler. Det bekræfter det gamle ord om, at man kan leve af sin gæld – når bare den er tilstrækkelig stor!

Efterhånden blev regeringen dog nervøs og forlangte en ordning for at få de store lån ud af verden. Alene de skyldige renter var nu på 100.000 rigsdaler – endda nedsat – og hovedstolen, som skulle forrentes med $2\frac{1}{2}$ % p. a., var små 500.000 rigsdaler.

Det er mærkeligt at tænke på, at netop under disse vanskelige økonomiske forhold for Peter van Hemert, begyndte han opførelsen af sit store og smukke landsted på Brede, den nuværende hovedbygning.

To af kobberhytterne til Brede Værk, set fra nord, d.v.s. fra bagstrømmen. I baggrunden højdedraget, hvor vandtårnet findes i vore dage. I disse værkstedsbygninger var hammerværkerne installeret. Sepialavering med påskriften: *Brede Hammermølle a(nno) (18)30. Fabritius Tengnagel*. Det kgl. Bibliotek.

Forklaringen kan dog være, at det for enhver pris gjaldt om at vise, at alt var i skønneste orden.

»... *Nu om stunder har hele verden lyststed, og man kan tilforladelig ikke andet; ellers så det ud som om man ikke havde råd til det . . .*« lader Rahbek en af sine personer – en forgældet konferensråd – sige i et skuespil fra 1796.

Et handelshus måtte nyde tillid og et godt omdømme, ellers kunne der ikke gøres forretninger. Andre velhavende københavnske storkøbmænd havde smukke landsteder: *de Coninck* på Dronninggård, *Tutein* i Lyngby, *Constantin Brun* på Sophienholm, og *Fabritius de Tengnagel* på Enrum.

Peter van Hemert havde allerede i 1794 måttet afhænde Fuglevad og Nymølle. Brede beholdt han indtil 1805. Så kom værket på auktion, blev påny solgt til et interessentskab, skiftede senere ejer, men fortsatte iøvrigt som kobber- og messingværk.

I 1832 blev Brede delt. Firmaet *Suhr & Søn* fortsatte kobberværket – messingværket var forlængst nedlagt – og klædefabrikør *Johan Carl Modeweg* flyttede sin klædefabrik og dugmagerværksted fra Bredgade i København til Brede.

Modeweg overtog omkring de tre fjerdedele af værket, herunder hovedbygningen – Hemerts gamle landsted.

Suhr fik resten og fortsatte kobberværkets drift i godt en snes år, hvorefter det blev nedlagt, og efterhånden optog Modewegs virksomhed hele Brede.

I 1838 optog J. C. Modeweg sin søn, *Julius Emil*, i firmaet, som derefter hed *J. C. Modeweg & Søn*. I 1872 overgik firmaet til grosserer William Salomonsen, som i 1887 optog den 33-årige tyske tekstilmænd *Edmund Daverkosen* som kompagnon.

Med Daverkosen begyndte en vældig opgangstid for klædefabrikken. Produktionen blev udvidet og nye fabriksbygninger opført. Det, der imidlertid gav Brede sit særpræg, var de mange sociale foranstaltninger, fabrikant Daverkosen gennemførte til fordel for sine arbejdere. Der var naturligvis først og fremmest billige boliger, men desuden skole og spisehus. Brede blev efterhånden et samfund for sig; en hel lille by. I 1935 nåede indbyggerantallet op på 1000 personer, heraf 600 arbejdere og funktionærer.

Det lille bysamfund havde desuden købmandshandel, kro, eget gasværk, vandværk og elektricitetsværk.

Edmund Daverkosen døde under den spanske syge i 1918. Klædefabrikken blev ført videre under direktør *H. W. Jacobæus* og Edmund Daverkosens ældste søn, *Leo Daverkosen*. De gode traditioner og de omfattende sociale foranstaltninger blev ført videre i de følgende år.

Klædefabrikationen på Brede ophørte i 1956, og forskellige virksomheder flyttede ind. I 1959 overtog staten bygningerne, som blev overladt til *Nationalmuseet*, og hermed gik det gamle værk ind i en helt ny og spændende del af sin tilværelse.

Foruden værksteder og magasiner har Nationalmuseet i egnede lokaler afholdt en række interessante udstillinger, der alle fik et stort besøg af publikum. Der kan nævnes »*Erik den Rødes Grønland*«, »*Den hellige mose*«, »*Vore bedsteforældres tid*«, »*Buddhas veje*« og »*Klæ'r skaber folk*«.

Brede har eksisteret i over 700 år, men højdepunktet som Mølleåens største værk, var i klædefabrikens tid, hvor fabrikken og dens arbejdere og funktionærer udgjorde et sluttet samfund.

Der findes talrige beretninger fra denne storhedstid, og særlig interessante er de, der fortæller om den periode, hvor Edmund Daverkosen stod for styret, omtrent som en konge i sit rige.

Skildringerne er hentet fra vidt forskellige miljøer. Der er Brede, set med arbejderens øjne, som funktionæren oplevede det – og livet, som det formede sig i fabrikantens store hjem i hovedbygningen.

Arbejdsdagen var kort efter århundredskiftet på 10½ time. Fabrikfløjten vækkede beboerne kl. 6.30, og arbejdstiden var kl. 7 til 19. Der var »frokostpause« kl. 8–8.30 og middagspause kl. 13–14. Lønningen var

ikke høj, men bør dog ikke vurderes i kroner og øre, men efter, hvad leveomkostningerne var. Set med nutidens øjne, var de meget små. For en ugeløn på 12–20 kr. kunne man dengang få slet ikke så lidt.

Boligudgiften var lille. Til fabrikken var opført en række arbejderboliger i blokke, spredt over højdedraget øst for værket.

Blokkene var opkaldt efter kendte byer: *Paris, London, Rom, Wien, Amsterdam, Venedig, Nazareth, Bethlehem, New York og Boston* – alle med pust af den store verden, som de færreste arbejdere fik mulighed for at opleve.

I husene var der lejligheder med tilhørende lille have, og værelser til enlige, alt til en leje, der var i rimeligt forhold til ugelønnen; 1 krone om ugen for lejligheder og 60 øre for enkeltværelser.

Den lange arbejdsdag var afbrudt af en middagspause, hvor arbejderne kunne gå hjem og spise middagsmaden.

Daverkosen opførte også et spisehus, datidens »kantine«, hvor man ikke blot kunne spise sine måltider, men også købe maden med hjem, så husmoderen, der måske også arbejdede på fabrikken, kunne slippe for at lave mad selv. Det kostede 30 øre for to retter mad.

Børnerigdommen var stor på Brede, men også det var der tænkt på. Da fabrikant Daverkosen i 1905 fejrede 25 års jubilæet for sin tiltræden hos J. C. Modeweg & Søn, lod han opføre et nyt asyl; en vuggestue, hvor mødre kunne aflevere de små børn, når de selv gik på arbejde.

Da man på et tidspunkt kunne anvende mere arbejdskraft i fabrikken, annoncerede man efter enlige mødre med børn – man havde jo faciliteterne til de små. Et københavnsk dagblad meddelte forarget sine læsere, at usædeligheden blev fremmet på Brede, når man foretrak ugifte kvinder med børn. Sådan så man på det for 60 år siden.

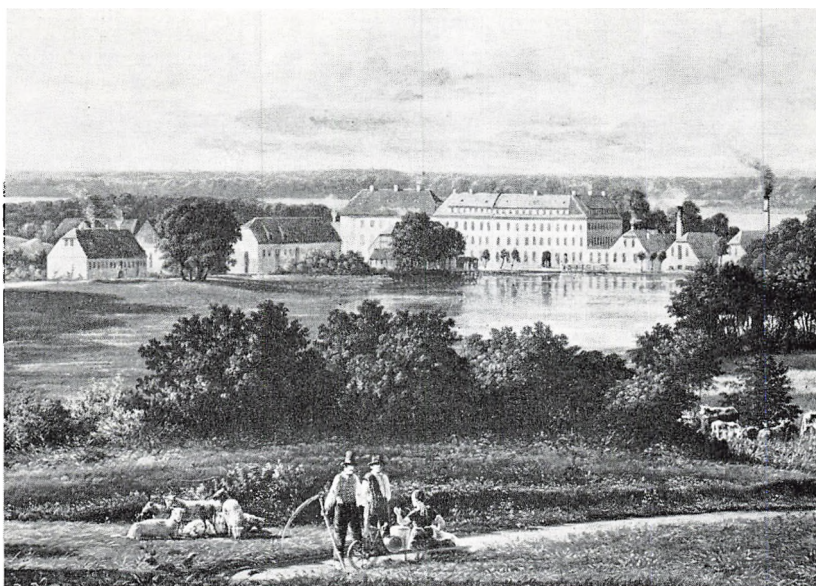
Arbejderne var stort set tilfredse med at arbejde og bo på Brede, netop på grund af forholdene, der var betydelig bedre end på de fleste andre af datidens store arbejdspladser.

I sommeren 1905 kom den store tekstilarbejderstrejke. I mange måneder lå fabrikken stille, men der blev dog sørget for børnene, der hver dag blev indbudt til et måltid varmt mad på spisehuset.

Trods sit patriarkalske – man kan sige diktatoriske – styre af den vældige fabrik, var fabrikant Daverkosen en afholdt mand. Han var streng, men retfærdig, og den utrættelige omsorg for de ansattes trivsel blev anerkendt som noget helt enestående – stadig sammenlignet med andre store arbejdspladser.

Hver dag begyndte Daverkosen med en ridetur, ofte til *Stampen*, som klædefabrikken havde lejet. Han tog den med ro og gav sig tid til at hilse på og tale med de børn, han mødte undervejs.

Efter rideturen gik fabrikanten på kontoret, hvor han ved en gam-

Brede set fra sydøst 1845. Også i vore dage kan man se den samme udsigt til Brede fra Caroline Amalies Vej. Udsnit af maleri af F. Richardt. Privateje. Foto Nationalmuseet.

meldags høj skrivepult gennemgik regnskabsbøgerne. En tur gennem fabrikkens mange værksteder fortalte, om alt gik, som det skulle, og endelig var eftermiddagen afsat til møder og konferencer, som foregik på privatkontoret.

Peter van Hemerts landsted fra 1795, hovedbygningen, er det arkitektoniske midtpunkt i Brede. Til landsted var byggegrunden dog ikke den bedste. Et landsted skulle i datiden ligge højt, og derved tage sig anseligt ud, og havesiden skulle vende mod syd eller vest for at få rigeligt lys i stuerne.

Brede hovedbygning ligger lavt, og havefacaden er nordvendt, men begge ulemper skyldes, at landstedet skulle indpasses i det bestående fabrikskompleks.

Man kender ikke bygningens arkitekt med vished, men regner med, at det var den alsidige dekoratør, *Joseph Lillie*, som opførte hovedbygningen.

Brede hovedbygning har i godt 160 år været rammen om de skiftende ejeres og direktørers familieliv. De enkelte rum har i årene siden Nationalmuseet overtog Brede været underkastet gennemgribende undersøgelser ved museets eksperter.

Det er tanken at gennemføre en restaurering, der bringer hovedbyg-

ningen tilbage til dens indretning omkring år 1800, og møblere rummene med tidssvarende møbler. De nødvendige oplysninger om møbleringen kan bl. a. hentes fra brandtaksationerne.

Et århundrede senere var det fabrikant Edmund Daverkosen, som beboede hovedbygningen med sin hustru, 8 børn og talrige tjenestefolk. Den oprindelige hovedbygning var i sig selv på over 500 m² etageareal plus loft og kælder. Hertil kom forlængelsen mod vest med en knap så stilren fortsættelse, som blev kaldt *Den lille Hovedbygning*. Her var køkkenet indrettet i stueetagen til afløsning af det oprindelige køkken i kælderen, og på første sal var der børneværelser.

Den gamle fabrikants yngste søn, direktør *Niels Daverkosen*, har skildret sit barndomshjem som det var kort efter år 1900:

Gik man op ad den høje stentrappe og ringede på, kom en pige med kadetstribe kjole, hvidt forklæde og kappe på hovedet, ud og lukkede op. Om eftermiddagen skiftede stuepigen den kadetstribede ud med en sort kjole.

Det første rum var en entré, der blev kaldt *stengangen*. Her stod en stumtjener, en egetræsdragkiste og den uundværlige spyttebakke af støbejern, formet som en skildpadde. Når man trådte på dens hoved, løftede rygskjoldet sig og afslørede det hule indre, der var fyldt med sand.

I stengangen var der tre fløjdøre. Den midterste førte ind til bygnings centrale rum, *havestuen*. Døren til venstre førte ind til *herreværelset*, også kaldet *billardværelset*, og døren til højre førte via et trapperum ind i *dagligstuen*, som vendte ud mod gården og stødte op til fabrikken.

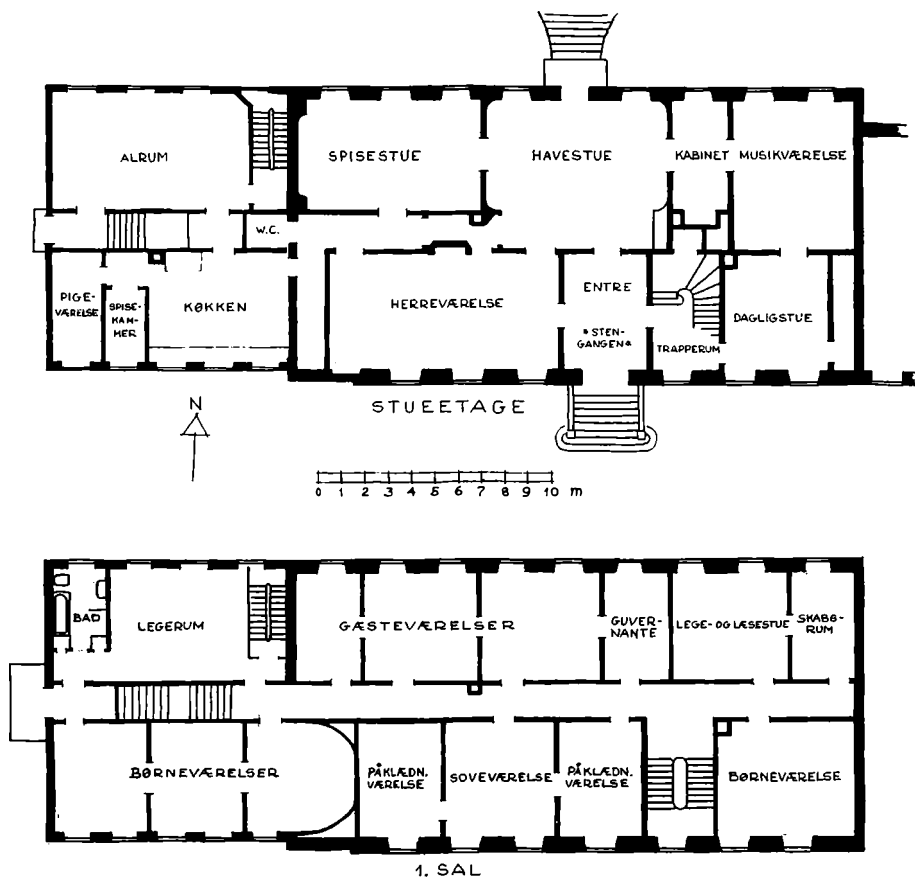
I dagligstuen sad husets frue, når husjomfruen kom for at få besked om, hvad der skulle serveres til frokost og middag, ligesom første-stuepigen her modtog sine instrukser.

Også børnene holdt til i dagligstuen; her drak de eftermiddagste, når de kom hjem fra skole, og blev hørt i deres lektier. Rummet var møbleret med bord, sofa, armstole og et venetiansk spejl på væggen ud mod gården.

Fra dagligstuen kom man ind i *musikværelset*, som vendte ud mod haven. Her stod fru Daverkosens flygel, som hun spillede på hver eftermiddag, og ved vinduerne stod det lille skrivebord, hvori husets frue førte sine detaljerede husholdningsregnskaber, som husets herre siden kontrollerede nøje.

Mellem musikværelset og havestuen lå et lille étfags værelse, *kabinettet*, hvis loft var udstyret med en kuppel med malede dekorationer. Her stod en sofa, et bord og to rosentræstole, betrukket med lysegråt, blomstret damask, samt en stor vitrine.

Fra havestuen var der udgang til havetrappen og derfra til den store

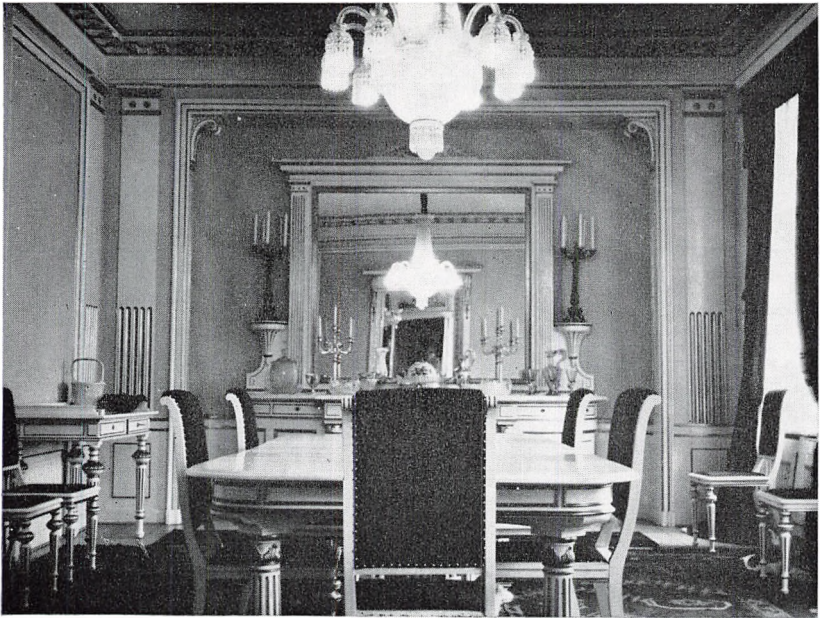

Plan af stue og 1. sal i Brede Hovedbygning omkring 1900. Forlængelsen mod vest fra 1871, hvor der oprindeligt var indrettet selvstændige lejligheder, blev inddraget i familien Daverkosens store hjem med 8 børn. Tegn. af forf.

have, der brede sig mod nord. Den eneste vægprydelse i havestuen var tre vældige pillespejle, som fra konsolborde rakte helt op til loftet.

Fra havestuen førte en fløjdør ind til spisestuen, hvis vestlige endevæg var dækket af et vældigt spejl. Under den store prismekrone stod et spisebord, omkring hvilket der kunne sidde 24 personer. Stolene var betrukket med det røde uniformsstof, som blev lavet på fabrikken til den kongelige staldetat.

Til daglig var man »kun« 11 til bords; forældre, 8 børn samt den engelske eller tyske guvernante. Middagsbordet blev dækket af to stuepiger. Præcis på klokkeslættet lukkede første-stuepigen fløjdørene op og sagde »vårsågod«. Med forældrene i spidsen gik familien ind i spisestuen, hvor børnene blev stående, indtil forældrene havde sat sig.

Spisestuen i Brede Hovedbygning omkring år 1900 – sammenhold med planen af stueetagen på forrige side. Fotografiet giver ikke helt indtrykket af stuens størrelse på næsten 40 m². Foto, tilh. revisor Niels Daverkosen.

Fabrikant *Edmund Daverkosen* ved sit skrivebord i herreværelset på Brede Hovedbygning omkring 1900. På skrivebordet ses en lampe med frynset skærm og en af de gamle, åbne magneto-telefoner. Foto, tilh. revisor Niels Daverkosen.

De tre stuepiger serverede den iøvrigt enkle, daglige middag, og børnene måtte som små ikke tale ved bordet, undtagen de blev spurgt.

Fra stuegangen kom man som tidligere nævnt ind i trapperummet, hvorfra man kunne fortsætte op til første sal. Heroppe løb der gennem hele bygningens længdeakse en gang, hvorfra der førte døre ind til de forskellige værelser.

Ud til havesiden var der fra øst først et skabsværelse, der også blev benyttet til systue for en dame, der regelmæssigt kom for at reparere tøj og sy kjoler til pigerne. Så fulgte en legestue for de mindre drenge, derefter guvernantens soveværelse og 3 gæsteværelser. I den vestlige ende – den tilbyggede del – lå et opholdsrum for større drenge samt et badeværelse.

Værelserne mod vejen, ligeledes nævnt fra øst mod vest, var et soveværelse for tre mindre drenge, og efter trapperummet husherrens påklædningsværelse, forældrenes soveværelse og fru Daverkosens påklædningsværelse. De tre sidste rum var børneværelser for småpiger, legerum og soveværelse for tre store piger.

Foruden husjomfruen, de tre stuepiger, køkkenpersonalet og guvernanten, var der kusk og gartner knyttet til husholdningen. I de to lange bygninger, *Mesterlængen* og *Staldlængen*, var der både køre- og rideheste foruden forskellige vogne. Der var også et seletøjskammer med det velholdte, blankpudsede seletøj og sadlerne.

Så store husholdninger findes næppe mere ret mange steder, om de overhovedet eksisterer. Om få år vil en sådan livsførelse måske ligefrem kunne danne grundlaget for en særlig udstilling på Nationalmuseet!

Ørholm Værk

Blandt de fem møller, der ifølge jordebogen fra 1370 betalte afgifter til Roskilde bispestol, nævnes – som tidligere omtalt – *molendinum Ørewaz*. Navnets sidste led fortæller, at der var et vadested over strømmen, og stedet hed gennem årene *Ørevad*, indtil det i nyere tid gradvis skiftede navn til *Ørholm*. I 1670 omtales således »... *krudtmøllen, som kaldes Øerholmen* ...«

Ørholm har sandsynligvis i de første århundreder virket som kornmølle, men i 1558, på Christian III's tid, fik statholderen i København besked på at finde et sted, hvor man kunne bygge en *krudtmølle*. Rimelegvis var det netop Ørholm Mølle, man ved den lejlighed valgte.

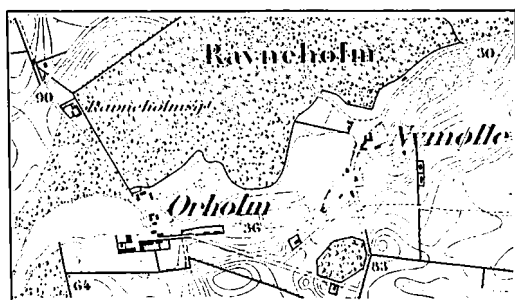
Krudtværket blev moderniseret i 1620 efter nederlandsk forbillede, og virksomheden blev drevet for statens regning. Værkets leder var embedsmand på årsløn, med hofklædning og embedsbolig, og kronen havde vedligeholdelsespligt.

I 1653 overtog en københavnsk borger, *Herman Isenberg*, krudtfabrikationen på en sådan måde, at nok skulle han levere kronen det krudt, der var brug for, men han måtte også gerne levere til anden side.

Kongen leverede salpeteren, og der var i kontrakten indføjnet en bestemmelse om, at han slap for at erstatte det krudt, der var fremstillet til kronen, hvis møllen skulle *opflyve*, d. v. s. eksplodere.

Det færdige krudt blev kørt til København og oplagret i et kammer over Nørreport, hvor der efterhånden befandt sig 15 tons. Der blev imidlertid god brug for dette lager i svenskekrigene, der kulminerede med Københavns belejring i 1658–59.

Herman Isenberg var svigerfar til statsmanden Griffenfeld's bror. De

Mølleåen mellem Ørholm og Nymølle. Den endnu eksisterende hulvej ved Nymølle ses foroven i skoven ved bogstavet »h« i Ravnehølm. Målestok 1:20.000. Nord opad.

Erindring

af den 3die Post af Instructionen for Forsigtighed ved al Krud-Behandling.
Dateret den 2den Julii 1776.

Enhver, som er ved Arbejde i eller uden for Krud-Taarnene, bør forrette sin Gierning med saadan ærbødig Stilhed, som det sommer sig paa et Sted, hvor (ifald den allerhøieste Gud ikke selv i Naade holder sin Haand over Arbejdet) den mindste Uforsigtighed ikke allene kan forvolde alle Tilstedeværende Livs forliis, men endog saavel dette Sted som de Omliggende, i et Øieblik kan forvandles til en Steenhob; formanes derfor at iagttage al mueligste Varsomhed og forsigtighed ved Krudets Behandling, noie efterlevende alt hvad til den Hensigt befales og erindres. forbydes tillige alle og enhver paa det skarpeste og alvorligste, hvad enten de ere ved Krudets Behandling eller dets Transport, enten af fortreidelighed under Arbeidet, og endnu langt mindre af Ælsindighed, at lade udgaae af deres Mund nogen Eder og Bander eller nogen letsindig eller liderlig Snaf, hvorved den Allerhøiestes Navn bliver vanæret og fortørnet, da saadanne, som deri befindes at have været overhørig og forbrudt sig, uden nogen Overbæren eller Undskyldning strax skal afgaae fra sit Arbejde, og overleveres Skildvagten til forvaring indtil Arbeidet er forbi, hvornæst de i Alrest hensættes for efter Rettens Kiendelse at lide Dom for sin forbrydelse.

Plakat til opsætning på virksomheder, hvor man arbejder med krudt. En tilsvarende *Erindring* har muligvis været oplået på Ørholm Krudtværk i begyndelsen af 1700-tallet.

to brødre kom en del på Ørholm, der også dengang var bekendt for sine naturskønne omgivelser. Griffenfeld satte ligefrem sine adelige veninder stævne på Ørholm.

En af datidens damer af det bedre selskab bemærkede spydigt, at der måtte være meget kønt ude på den krudtmølle, siden rejsen så ofte gik dertil!

I 1670 overtog stempelpapirforvalter *Albrecht Heins* Ørholm Mølle og Lundtofte by til ejendom, og krudtværket gik derved ud af kronens eje. I Heins' tid havde krudtværket to møllehuse, hver med et underfaldshjul og 12 stamper; desuden var der kornmølle og stivelsesværk i et fælles møllehus, ligeledes med underfaldshjul.

Den næste ejer af Ørholm var den tidligere overførster i Ditmarsken, *Hans von Buchwald*, som fortsatte de forskellige virksomheder, herunder krudtværket. I 1716, mens sønnen Detlev von Buchwald var ejer, indtraf en ulykke, idet den såkaldte *drøgstue*, d. v. s. tørrehuset, sprang i luften. Det kostede to menneskeliv og mere end 300 kg af kongens krudt.

Efter 1724 overgik Ørholm Mølle til Poul Badstuber fra Brede og Nymølle. Denne driftige forretningsmand havde nu 3 værker på række

Ørholm set fra vest 1851. Midtfor ses papirfabrikkens bygninger og til højre Ørholm Hovedgaard. I baggrunden en vindmølle til supplement af vandkraften. Den blev dog nedrevet i midten af 1800-tallet. Mal. af Nordahl Grove. Privateje.

langs Fuurstrømmen. Han nedlagde krudtværket og indrettede kobbermølle og *Eisen Fabrique*, d. v. s. at han fremstillede landbrugsredskaber af jern, som f. eks. leer og hakkelsesknive.

Poul Badstuber overlod Ørholm Værk til to tyske hammersmede, som han installerede og forstrakte med kapital, og i 1737 blev der beskæftiget 20 mand på fabrikken. Det gik imidlertid ikke særlig godt, og i 1742 måtte værket til tvangsauktion, hvor det blev overtaget af en af panthaverne.

I 1757 ejedes Ørholm Værk af *Laurids Stub*, som udvidede produktionen til økser, spader, save m. v., alt i grovere isenkram. Også for Stub kom der imidlertid vanskelige tider; i 1771 måtte han give op og overlade værket til sine kreditorer, som bortsolgte det for 17.000 rigsdaler til en fuldmægtig ved Brede Værk, *Amy Nielsen*, der beholdt det til sin død i 1786.

I 1787 blev Ørholm Værk købt af justitsråd og direktør for den Grønlandske Handel, *Hartvig Marcus Frisch*. Konkurrencen fra Raadvad var hård, men Ørholm havde eneret på fremstilling af leer og hakkelsesknive, og omsætningen var stigende. I 1794 bortfaldt privilegiet, men Frisch havde været fremsynet nok til at sælge Ørholm forinden.

Et nyt kapitel i Ørholms historie begyndte, da to engelske forretningsmænd, *Harry Nelthrop* og *John Joseph Harris* i 1793 købte Ørholm af Frisch. De to engelske herrer, som var blevet kaldt »projektmagere« og »vindhandlere« havde tidligere med held drevet en lædervarefabrik ved *Retraite* i Skodsborg, og nu ville de forsøge sig indenfor papirindustrien.

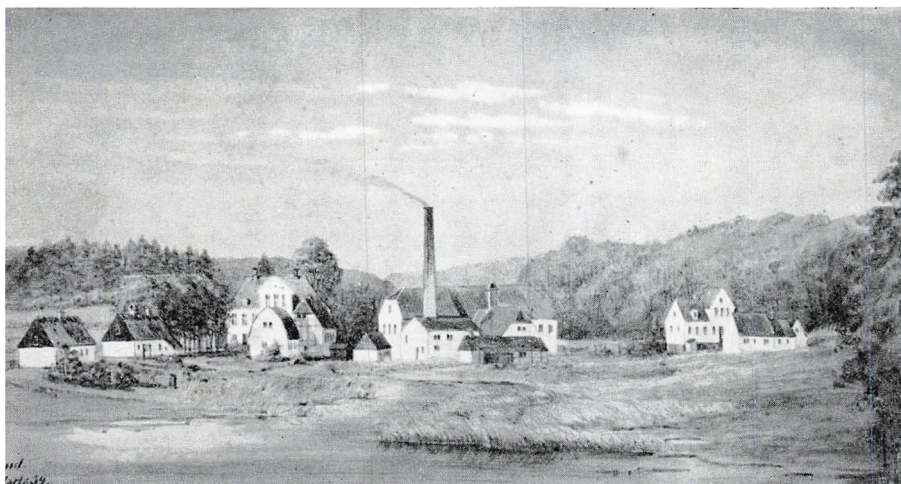
Når man dengang skulle i gang med et større projekt, kunne man søge om offentlig støtte, og i merkantilismens tid gik det nemt, særlig når man havde forbindelserne i orden. Det havde Nelthropp og Harris. For det første fik de betydelige statslån og for det andet fik de tilladelse til at indsamle og opkøbe det livsvigtige råmateriale, klude, til papirfabrikationen, selv om papirmageren på Strandmøllen, Christian Drewsen, havde eneret herpå i forvejen.

Det var imidlertid ikke meningen, at det nye papirværk på Ørholm skulle konkurrere med Strandmøllen. Man skulle først og fremmest supplere den hidtil forsømte produktion af andet end skrivepapir, nemlig trykpapir, tapetpapir og det særlige blå papir, man brugte til indpakning af sukkertoppe.

Trods fuld beskæftigelse, bl. a. med papirleverancer til staten, var Drewsen på Strandmøllen meget bekymret over udviklingen. Hans eneret til kludeindsamling var brudt, og han forudså, at englænderne, når de var kommet i gang, på et eller andet tidspunkt ville gå ind i hård konkurrence med Strandmøllen.

Hvad der især ærgrede Drewsen var, at englænderne så nemt kunne opnå store, rentefri lån. Den senere ejer af Strandmøllen, Johan Christian Drewsen, omtalte disse forhold i sine erindringer og påstod, at statslån ikke altid var lykken »... *thi man vil vide, at den, der den Gang fik Laan som Nelthropp og Harris, fik ikke mere end 64 Skilling af Rigsdaleren, medens de 32 Skilling underveis slap ned i andre Godtfolks Lommer.*«

Ørholm set fra øst 1854. I forgrunden Mølleåen på vej mod Nymølle; i midten papirfabrikken. I baggrunden til venstre ses Ørholm Hovedgaard med opkørselsalléen fra øst. Til højre Ørholm Kro. Akvarel af F. Lund. Privateje.

Fabrikationen på Ørholm gik til at begynde med godt, og kludeindsamlingen blev på en effektiv måde sat i system. Ti år senere overgik Ørholm til et interessentskab, dog forblev Nelthrop og Harris som ledere af papirfabrikationen. Nymølle var i mellemtiden erhvervet som filialværk til Ørholm, og i 1805 kom fabrikationen af det blå sukkerpapir i gang, hvorved man kunne spare en import fra Holland på 20.000 rigsdaler årligt.

Harris døde i 1806 – Johan Christian Drewsen påstår at det var selvmord – men Nelthrop fortsatte. En overgang havde selv statsministeren, *Heinrich Ernst Schimmelmann*, en andel i værkerne.

Omkring 1830 gik det tilbage for papirfabrikken; i 1837 blev Ørholm og Nymølle stillet til auktion og solgt. Værkerne skiftede ejere nogle gange. J. C. Modeweg fra Brede ejede i nogle år halvdelen, indtil grosserer og fabrikant *H. L. Danchell* købte både Modewegs andel og siden resten, således at han i 1846 var ene-ejer.

I 1854 overtog de to unge fabrikanter *Christian* og *Michael Drewsen* værkerne og rådede derved over landets største papirindustri. Ørholmværket blev moderniseret med turbiner og supplerende dampkraft.

De Drewsen'ske papirværker gik i 1889 ind under Aktieselskabet *De forenede Papirfabrikker*, som fortsatte produktionen på Ørholm indtil verdensprisfaldet i 1921 slog igennem og tvang fabrikken til at ophøre.

Fabrikens bygninger stod tomme i nogle år og blev udlejet til en række forskellige virksomheder indtil den største lejer, Krøluld-Fabrikken Lama A/S, i 1959 overtog Ørholm Værk tillige med vandrettighederne.

Ørholm Møllens gamle direktørbolig, *Ørholm Hovedgård*, er en meget smuk bygning, som er fredet i klasse B. Som et venetiansk palads løfter den sig på sin stensokkel op af mølledammen, endda med en stensat anløbsbro, hvorfra der går en dør ind til bygningens kælderetage.

Ejendommens historie er ikke let at udrede. Kilderne fra tiden omkring opførelsen flyder kun sparsomt. Man ved således ikke, hvornår bygningen blev opført, og hvem der var arkitekten.

Ørholm Mølle overgik som tidligere nævnt i 1747 til *Lauritz Stub*, dengang fuldmægtig hos overkrigssekretær – d. v. s. forsvarsminister – *Lerche*. Der blev indledt en produktion af *stensave* – det var tiden for de store palæbyggerier i København med rigelig anvendelse af marmor og sandsten, bl. a. til *Marmorkirken*.

I 1753 fik Stub tilladelse til at køre mursten til en bygning, som skulle under tag samme år, og det er rimeligvis fabrikantens privatbolig, den nuværende hovedbygning, der er tale om.

Ørholm set fra vest ca. 1910. Til venstre fabriksbygningerne; til højre i baggrunden Ørholm Hovedgaard. Foto, tilh. Lyngby-Taarbæk kommune.

Stubs hovedbygning er indgående beskrevet i en vurderingsforretning fra 1769. De store 3-fags gavlkviste mod øst og vest dannede en stor sal med vinduer til begge sider. I 1796 omtales den som en spisesal med elmetræspaneler.

Af en senere taksation fremgår det, at også i stueetagen har der været en gennemgående sal med indgang såvel fra gårdspladsen ud til vejen, som fra haven. Senere blev dog stueetagen opdelt i en forstue og en havesal, ligesom kvisten blev opdelt i flere rum.

Fra sin tidligere stilling som fuldmægtig hos general *Lerche*, der i 1740'erne opførte *Lerchenborg*, har Stub rimeligvis haft god forbindelse med arkitekten *Nicolai Eigtved*. Det er en nærliggende tanke, at Stub har fået Eigtved til at medvirke som arkitekt, enten personligt eller ved en medarbejder.

Ørholm Hovedgaard ejes nu af Lyngbys borgmester, *Paul Fenneberg*, der overtog ejendommen i 1933. Vejføringens var dengang helt anderledes. En snæver hulvej førte som en stejl slugt ned fra Ørholmgård ved Skodsborgvej. Vejen fortsatte langs den store møllebygning og bøjede derefter om i nuværende Ørholm Stationsvej, hvor høje allétræer minder om, at vejen engang var opkørsel til hovedbygningen.

Men i 1936 blev vejen lagt om. Den gamle, maleriske hulvej, der

endnu eksisterer som skovsti, blev sløjfet som kørevej og erstattet af den nuværende, brede Ørholmvej. Men ikke nok med det. For at undgå en niveau-overskæring med Lyngby-Nærum-banen, blev der bygget en bro over jernbaneløbet, som vejen kunne føres henover, og tilkørslen vestfra nødvendiggjorde en betydelig forhøjelse af vejbanen umiddelbart øst for Ørholm Hovedgaard.

Efter den tid steg trafikken gennem Ørholm, og den har i dag nået et omfang, som kan nødvendiggøre yderligere indgreb. Den tid er uigenkaldeligt forbi, hvor *Touristen i Nordsjælland* – den tidligere omtalte vejviser fra 1865 – kunne prise Ørholms dejlige beliggenhed, og derefter tilføje: »Forunderligt nok besøges Ørholm, uagtet al denne Skjønhed, ikke af 10 af de 10,000 Mennesker, som om Søndagen drage til Dyrehaven eller Lyngby, men maaskee netop derfor er Ørholm endnu saa idyllisk landlig, saa jomfruelig frisk, at man ikke let vil kunne finde et mere tiltalende Punkt i en Fjerdingsveis Afstand fra den vrimlende Dyrehave og det pyntede Lyngby.«

Nymølle

Navnet Nymølle fortæller egentlig kun, at den pågældende mølle er ny. Når der anlægges flere møller langs den samme strøm, vil den nyeste – den sidst opførte – som regel blot blive betegnet *Nymølle*.

Det mølleåværk, som bærer dette navn, må med andre ord være det yngste. Indtil omkring 1650 var der her kun et vadested, som rimeligvis blev kaldt *Kulsviervad*, fordi kulsvierne fra Nordsjællands skove benyttede det.

Fra Gl. Holte fulgte kulsvierne ruten Attemosevej, Vangeboled og skovvejen gennem Ravneholm; videre ad den ældgamle hulvej tæt ved Nymølle, over Mølleåens vadested, ad Kulsviervej, som endnu har bevaret sit gamle navn, nordfra gennem Lyngby, videre sydpå ad nuværende Jernbanevej og Buddingevej ind mod København.

Når hulvejen i Ravneholm endnu fremtræder som en ældgammel vej, og i vore dage ikke er ombygget til kørende trafik, skyldes det netop, at Nymølle var den yngste mølle på strømmen. Vejnettet i egnen krydsede Mølleåen flere steder; fra oldtiden ganske naturligt ad de vadesteder hvor møllerne senere blev bygget. Den almindelige færdsel foretrak de vadesteder, hvor der var opført møller, fordi der foruden til- og frakørselsveje som regel samtidig var anlagt bro over vadestedet. Da Nymølle blev anlagt som det sidste værk, blev den gennemgående færdsel aldrig så stor som ved de andre møller. Endnu i vore dage ligger Nymølle lidt afsides, og kørende trafik må standse her.

Indenfor voldene, ikke langt fra Nørreport, standsede kulsvierne op og falbød deres varer fra vognene. Endnu er der et minde om dem i det gamle København – *Kultorvet*. Pladsen er ganske vist først anlagt efter Københavns første bybrand 1728, men allerede før den tid har kulsvierne sandsynligvis holdt til i nabolaget.

Det gamle Kulsviervad øst for Ørholm blev i 1650 udset som anneks til rentemester Henrik Müllers kobberværk ved Hjortholm Mølle. Annekset blev kaldt »*Den ny Mølle med den store Kobberhammer*«.

Syv år tidligere havde våbenfabrikanten fra Lyngby Mølle, *Jacob Petz*, fået kongelig bevilling til at opføre endnu en våbenfabrik »... *imellem Vores Krudtmølle og Stokmølle udi Sockelunds Herred*«. Han skulle blot love bønderne i de to »hosliggende« landsbyer, *Lundtofte* og *Søllerød*, at erstatte den skade, de ville lide, hvis opstemningen ved Nymølle forårsagede oversvømmelse på deres enge. Jacob

Petz fik dog næppe anlagt sit nye værk; i stedet for købte han Skovrød Mølle i Kronborg Len.

Nymølle hørte nu under Hjortholm gods, og da Henrik Müller i 1668 overlod godset til Frederik III, fulgte Nymølle med. Da dronning Charlotte Amalie i 1670 overtog Frederiksdal gods, lod hun, som tidligere nævnt, kobberværket ved Frederiksdal Mølle nedlægge; den store kobberhammer på Nymølle blev forpagtet til Henrik Ehm og materialerne overført hertil fra Frederiksdal.

Under den skånske krig i 1670'erne gik produktionen i stå. Henrik Ehm bad om afslag i forpagtningsafgiften, men det ville dronningen ikke høre tale om. Da Ehm truede med et sagsanlæg, kom et forlig i stand, så at han slap noget billigere.

I mellemtiden havde Charlotte Amalie sluttet kontrakt med Ehms konkurrent, *Lorenz Badstuber*, som forpagtede Nymølle fra 1681–1696; derefter fik Henrik Ehm påny forpagtningen og i 1699 tillige sit privilegium på salg af kobbervarer.

De varer, der blev produceret på Nymølle, blev stemplet med dronningens monogram, hvorefter de såkaldte *kobberførere* kørte rundt og solgte dem overalt i Danmark. Samtidig opkøbte de gammelt kobber, som skulle tilbage til møllen som råmateriale.

Henrik Ehms eneret fremgår af et forbud fra 1703 mod at omføre kobbervarer, som ikke er fremstillet på ». . . *hendes Maj. Voris Elskel. Kiere Moders, Enke-Dronningens Kaabermølle her i Kiøbenhafns Amt.*«

Efter nogle forpagtere overtog kobbersmedslægten *Badstuber* på Brede omkring 1705 atter Nymølle og beholdt den i næsten 40 år.

Da prinsesse Sofie Hedevig, som havde arvet Frederiksdal gods og Nymølle efter sin mor, døde i 1735, faldt godset tilbage til staten, og rentekammeret – datidens finansministerium – foreslog at der her skulle oprettes en jern- og ståltrådsfabrik; den første i landet.

Samme år indkaldte man en tysk ståltrådstrækker, *J. G. Rotthaus* og foreslog Poul Badstuber at stille Nymølle til rådighed for eksperimentet. Til gengæld betingede Badstuber sig at få overdraget Nymølle til fri ejendom, hvilket skete i 1737.

Ståltrådsfabrikken blev næppe den succes, man havde håbet. Rotthaus var tilsyneladende vanskelig at samarbejde med, og en stadig mangel på likvid kapital undergravede Poul Badstubers virksomhed. I 1746 gik han fallit med en gæld til sine kreditorer på 60.000 rigsdaler.

Nymølle blev derefter sammen med Brede stillet til auktion og, som tidligere nævnt, købt af firmaet *Fabritius & Wever* for et konsortium af storkøbmænd.

Sammenlignet med Brede og Ørholm var Nymølle dengang kun et

Hulvejen i Ravneholm Skov ved Nymølle. Vejen er en del af kulsviernes ældgamle rute fra Nordsjællands skove til København. Foto forf.

lille værk – en filial. Bygningerne var af træ, eller – når det kom højt – af bindingsværk, og krævede megen vedligeholdelse. Det gjaldt også selve mølleværkerne, for selv om vandhjulene, mølleakslen og det øvrige gangtøj blev gjort af det bedste egetræ, der kunne skaffes, blev det hurtigt slidt ved den intensive brug.

De tidligere omtalte engelske papirfabrikanter, Nelthropp og Harris, som i 1793 anlagde en papirfabrik på Ørholm, fik i 1794 deres privilegium udvidet til også at gælde Nymølle, hvorefter de købte dette værk og indrettede også det til papirfabrik.

På Nymølle var der 2 vandhjul som drev 3 hollændere. Der blev fremstillet forskellige slags skrivepapir og formalet klude til masse, i et sådant omfang, at også papirfabrikken i Ørholm fik en del af sit råmateriale fra Nymølle, der fortsatte som papirværk i en lang årrække indtil Nelthropp måtte gå fra Ørholm og Nymølle i 1837.

Det samme år skete der en begivenhed på Nymølle, som gjorde møllen bekendt vidt omkring og satte sindene i bevægelse.

En sommermorgen, mandag den 12. juni, blev der stor opstandelse på Nymølle, da man opdagede, at papirfabrikkens mangeårige kusk, Lars Pedersen, om natten var blevet myrdet, og hans ejendele og penge stjålet.

Lars Pedersen var sidst blevet set i live søndag aften, hvor han gik tidligt til ro, fordi han skulle særlig tidligt op mandag morgen. En kone havde lovet at vække ham om morgenen, og derefter havde Lars Pedersen låst sin dør indefra.

Mandag morgen bankede konen på kuskens vindue som aftalt, men der kom ingen reaktion. Ved at kikke ind ad vinduet, så man dynen kastet henover sengens hovedgærde. Så tilkaldte man fabrikant Nelthropp, som hurtigt kom til stede.

Fabrikanten lod døren slå ind og gik ind i Lars Pedersens sovekammer sammen med nogle af beboerne. Da man fjernede dynen, fandt man Lars Pedersen myrdet – han havde fået halsen skåret over. Da døren var låst indefra måtte morderen og hans eventuelle medhjælpere være trængt ind gennem vinduet. Der blev fundet fodaftryk uden for sovekammeret, og så blev der sendt bud efter politiet – d. v. s. birke-dommeren og hans medhjælper.

To sognefogeder, en fra Søllerød og en fra Gl. Holte, mente at kunne udpege de formodede ugerningsmænd, nemlig den tidligere vægter fra Nymølle *Ole Hansen*, og *Peter Christian Knudsen*, der var hesteslagter og produkthandler.

En husundersøgelse hos den sidstnævnte gav straks gevinst. Man fandt på loftet den myrdedes hat. Knudsen påstod at den måtte være »kastet ind på loftet« af en ubekendt person. Knudsen blev omgående arresteret, men nåede at få hvisket til sin kone, at hun skulle »pille pinde i ellekrattet«, når han var ført bort.

Desværre hørte sognefogeden denne meddelelse og lod straks det pågældende ellekrat undersøge. Endnu en gang var der gevinst; her fandt man en sæk med to af Lars Pedersens frakker.

Den anden mand, Ole Hansen, havde gjort sig usynlig; end ikke hans kone vidste, hvor han var, men en af naboerne havde set ham om morgenen i slagsmål med en ukendt, fremmed mand. Efter et skarpt forhør fik man Knudsen til at forklare, at den mystiske tredje mand var den berygtede forbryder, skrædder *Ole Pedersen* fra Kollerød.

Nu blev alle kræfter sat ind på at finde de to forsvundne mistænkte samt Ole Kollerøds kæreste *Sidse Marie*. De blev alle tre anholdt allerede om tirsdagen; Ole Hansen og Ole Kollerød på markedet i Slangerup. Ole Hansen blev genkendt af en gårdejer fra Lyngby, mens Ole Kollerød bragte sig selv i fedtefadet ved at prøve på at afsætte en falsk tialerseddel. Modtageren opdagede at sedlen var falsk og foranledigede Ole Kollerød anholdt.

Begge blev stillet overfor den myrdede, som det var skik i datidens retspleje, for at se om den mistænkte viste tegn på nervøs reaktion ved synet af den myrdede. Man forlangte endda at den mistænkte skulle lægge sin hånd på liget og udtale, at han ikke vidste, hvem der havde begået mordet.

Denne prøve klarede begge de sigtede, men i mellemtiden havde Sidse Marie fået munden på glet og fortalt, hvad hun vidste om mordet. For at redde sin kæreste beskrev hun handlingsforløbet løgnagtigt således, at det skulle være Knudsen, der havde begået selve drabet.

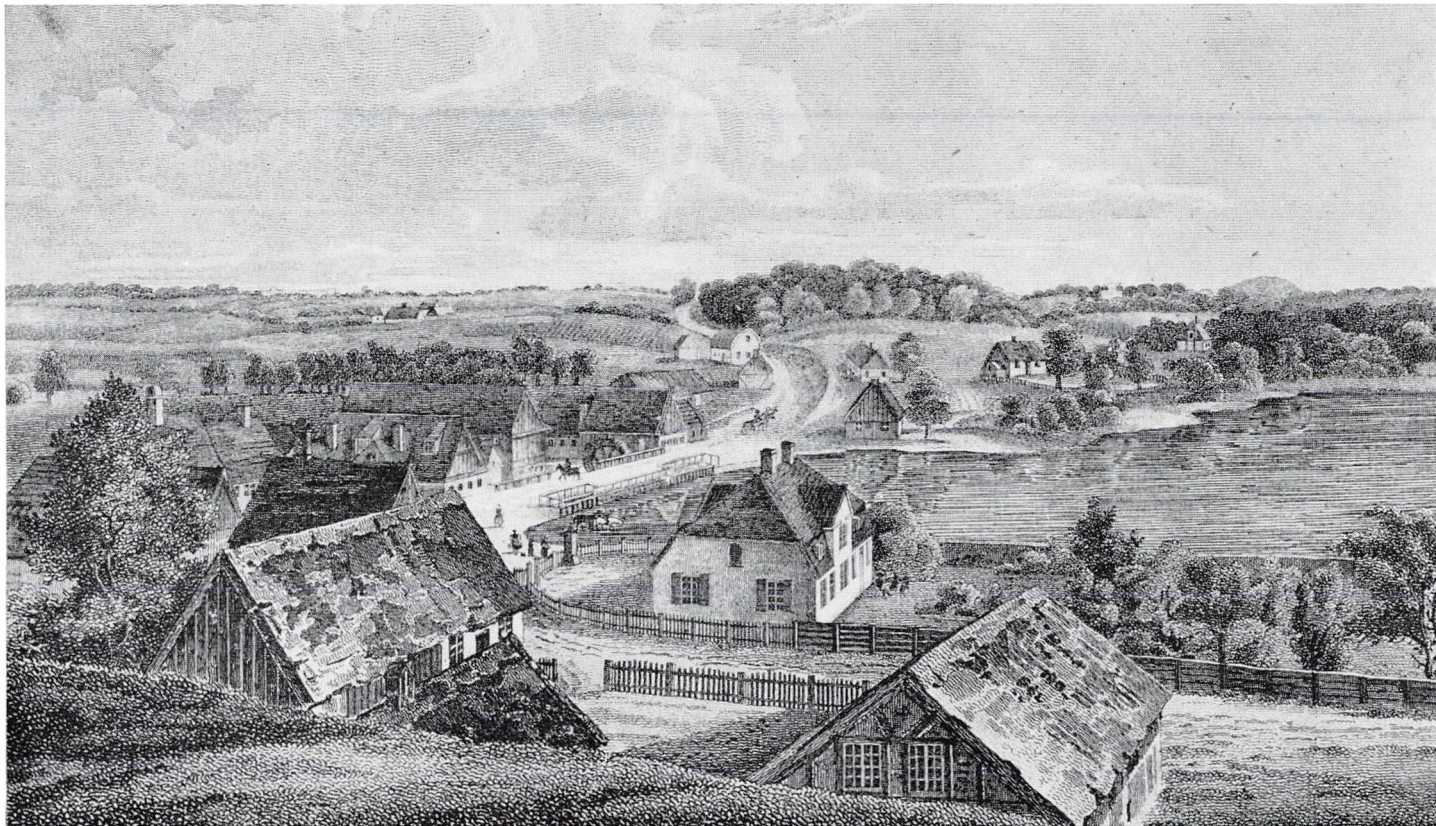
Knudsen blev naturligvis skrækslagen over det påståede begivenhedsforløb og fortalte derfor nøjagtigt, hvad der var sket på Nymølle natten mellem søndag og mandag. Hans tilståelse blev forelagt Ole Hansen, som ligeledes lagde kortene på bordet.

Det var Ole Kollerød, der søndag morgen havde mødt de to andre og spurgt, om nogen af dem vidste, hvor der var penge at stjæle. Ole Hansen, som var blevet afskediget fra sin stilling som vægter på Nymølle, foreslog at prøve hos papirkusken, som han havde et horn i siden på fra sin tid som vægter.

De tre herrer planlagde så tyveriet. Ole Hansen, som var stedkendt, skulle krybe ind ad vinduet og derefter lukke de to andre ind gennem døren. Man skulle så stjæle, hvad der var, og samtidig forhindre Lars Pedersen i at gøre anskrig, hvis han vågnede.

Ingen havde til hensigt at myrde kusken, men for en sikkerheds skyld bevæbnede de sig med knive. De gemte sig i nærheden af Nymølle indtil det blev mørkt og alle beboere var gået til ro.

Den første del af planen blev gennemført, bortset fra, at Knudsen ikke turde gå med ind i huset. Uheldigvis vågnede Lars Pedersen og rejste sig op i sengen. Ole Hansen sprang til for at holde på kusken, men denne var nu lysvågen og gjorde kraftig modstand. Så greb Ole Kollerød sin kniv og skar den dybt ind i halsen på Lars Pedersen.

Udsigt over Nymølle fra nord ca. 1820. Kulsviervej kommer til syne i baggrunden øst om Runde Bakke, svinger ind forbi møllebygningerne og drejer vestpå. Stik efter tegning af H. G. F. Holm til bogen Denmark Delineated fra 1824.

Da de to mænd var sikre på, at kusken var død, smed de dynen hen over hovedet på ham og plyndrede derefter værelset systematisk. De fandt den myrdedes penge og tog desuden hans tøj, ur, piber og endog hans støvler med sig, da de gik.

Ole Kollerød benægtede gentagne gange at have myrdet papirkusken, men 5 måneder senere faldt tilståelsen. Først i 1840 blev sagen afsluttet. Sidse Marie fik ét års forbedringshus mens Ole Hansen og Knudsen blev kagstrøget offentligt og hensat i livsvarigt fængsel. Ole Kollerød blev henrettet ved halshugning den 17. november under stor tilstrømning.

Det var som nævnt i 1837 at Nelthropp måtte give op, hvorefter panthaverne satte Ørholm og Nymølle til auktion, og efter nogle ejerskifter overgik Nymølle til Strandmøllens papirfabrik i 1854.

Nymølle fortsatte herefter som papirfabrik i en årrække. Ikke langt fra Nymølle blev der i 1906 opført en papirfabrik, der fik navnet *Ravnholm*. Den skulle konkurrere med De Forenede Papirfabrikker, men kunne slet ikke klare sig og blev kort efter opkøbt af sin konkurrent og videresolgt til garverivirksomhed med servitut om, at der aldrig mere måtte drives papirfabrikation her. I 1921 blev Ørholm og Nymølle nedlagt som papirfabrikker. Siden 1935 har Nymølle-Ravnholm-komplekset tilhørt koncernen *C. Schous Fabriker A/S*.

Til Nymølle hører en bestyrerbolig; det er den stråttækte bygning, der bærer navnet *Høj og Dal*. Ganske vist er der både høje og dale i området hvor den ligger – endda så meget, at skoven *Ravneholm* kaldes *Det danske Schweiz* – men navnet er en forvanskning af *Høyersdal*, idet stedet blev opkaldt efter en af ejerne i sidste halvdel af 1700-tallet, *Boye Lydersen Høyer*, som var tidligere kaptajn i Asiatisk Kompagni's tjeneste.

Den smukke ejendom, der nu er gennemrestaureret, hører stadig under Nymølle. Under restaureringen fandt man i 1964 en gammel, grøn flaske, med tillakket prop og et brev inden i. Det var et »grundstensdokument«, som berettede, at ejeren af Ørholm og Nymølle papirfabrikker, grosserer Henrik Leonhard Danchell, i august 1851 lod »... dette Huus fra Grunden af nyt opføre, og bestemte samme til Bolig for sin eneste Datter, Henriette Louise ...«

Dokumentet beretter videre, at arkitekten hed Carstensen og at de to ældste sønner medvirkede ved opførelsen. Til slut udtrykkes ønsket om, at »... Herrens Velsignelse hvile over Huset, og over dem, som deri boe.«

Det smukke ønske var måske noget påvirket af stedet. Hvor den nye bygning blev opført havde det hus stået, hvor Ole Kollerød 14 år tidligere havde myrdet den intetanende papirkusk.

Stampen

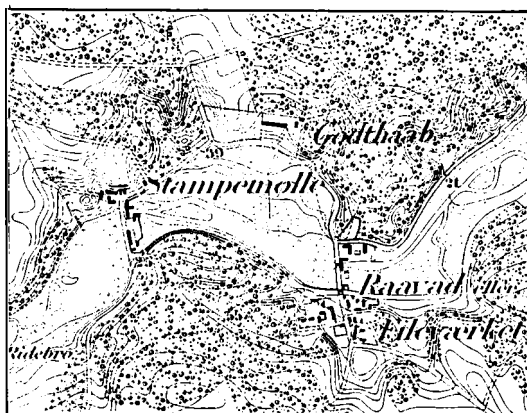
I roskildebispens jordebog fra 1370 nævnes at »... *Brænde møllae, de novo edificatum, dat IV marchas argenti*«, altså at den nyopførte Brænde-mølle afkaster 4 mark sølv.

Ingeniør Vilhelm Marstrand, der har søgt at bestemme opførelses-tidspunktet for de enkelte møller, har regnet med, at *Brændemølle*, der som den eneste ikke er nævnt med forleddet »molendinum«, må være den yngste af de 5 nævnte møller, rimeligvis fra omkring 1275, og op-ført i jordebogen som en senere tilføjelse.

Går man tilbage i tiden støder man endnu engang på en »*Brennæ mølle*«, nemlig i 1282. Ærkebiskop Jacob Erlandsens søstersøn, Peder Bang, har muligvis opført møllen. I 1584 klagede mølleren på *Stubbe-møllen* over, at hans afgift var for høj. Stampen, hvis gamle navn var Stubbemøllen, er rimeligvis identisk med Brændemølle, og må være ældre end fra 1584.

Som de øvrige møller var Stampen oprindelig kornmølle. Omkring 1620 blev der indrettet valkemølle; i hvert fald fik den senere rådmand i København, *Baltzer Sechman*, livsbrev på Stubbemøllen med pålæg om at fabrikere krudt til staten.

Om krudtfremstillingen overhovedet kom i gang, vides ikke, men da opdragelsesanstalten *Børnehuset* på Christianshavn havde behov for et valkeværk, købte fattigdirektionen i København i 1670 Stubbemølle af Baltzer Sechman.

Mølleåens forløb i Jægersborg Hegn mellem Stampen og Raadvad. Mod nord, i skoven, ses bomuldsværriet Godthaab, der blev nedlagt og fjernet i 1890-erne.
Målestok 1:20.000.
Nord opad.

Behovet for valkning af det klæde og lærred, der blev fremstillet på Børnehuset, må have været stort, for i 1664 fik Casper Herbach på Lyngby Mølle, som tidligere nævnt, tilladelse til at indrette en valkemølle. Og ikke nok med det. I 1665 bliver der anlagt endnu en valkemølle ved Ebberødgaard i Birkerød sogn, fordi man mente, at valkemøllen i Lyngby » . . . *ei altid skal have vand nok til at valke det klæde med, som fra bemeldte Børnehuus didføres . . .*«

I 1687 blev Stubbemøllen solgt til Hans Heuser, der i forvejen drev både Frederiksdal og Strandmøllen. Det blev en lidt for stor mundfuld for Heuser; han måtte af med to af sine værker, men beholdt Stubbemøllen, hvor han havde et hammerværk til fremstilling af leer og andre jernvarer.

Staten overtog påny møllen i 1714, og på det genindrettede valkeværk blev især produkterne fra *Det kgl. Uldmanufaktur* viderebehandlet.

Mens Stampen eller Stubbemøllen blev drevet for det offentliges regning, blev de stadige stridigheder mellem Fuurstrømmens møllere afløst af den tidligere omtalte vedtægt fra 1724 for Fuursø-Møllestrøms interessenterne, hvori strømreglerne fra 1721 blev hovedhjørnestenen.

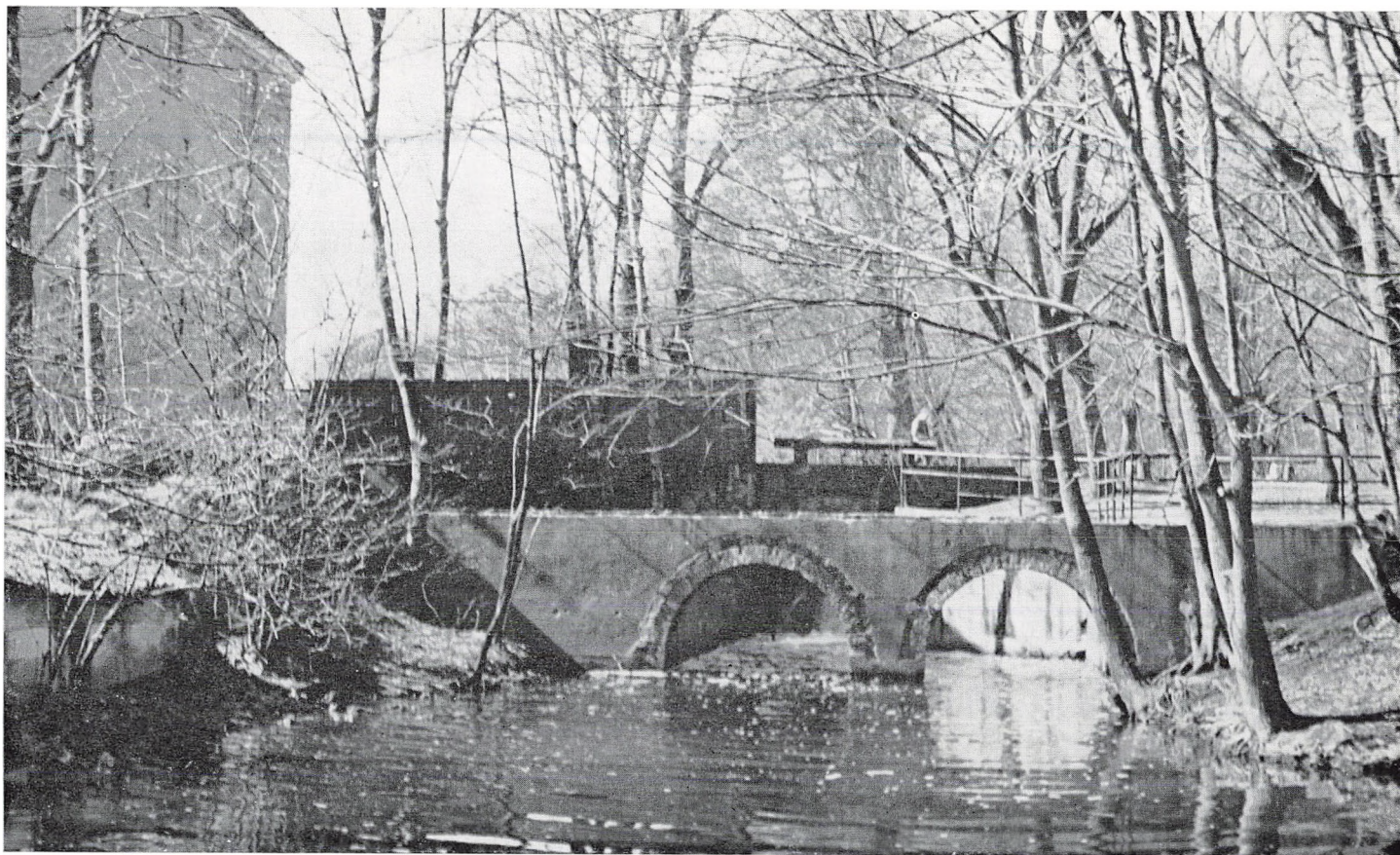
En betydelig del af de stridigheder, der opstod i denne periode, kunne føres tilbage til den berygtede valkemester på Stubbemøllen, *Henning Christopher Richter*, hvis stridbare adfærd tidligere har været beskrevet.

Den gamle Johan Drewsen på Strandmøllen, som levede i stadig frygt for at blive forulempet af Richter, skrev til kongen og fortalte, hvordan han selv var blevet truet på livet under et møde, hvor Richter havde overfaldet prinsesse Sofie Hedevigs forvalter, Laurs Nielsen. Det gik således til.

Den 16. februar 1724 var strømvedtægten blevet vedtaget, og ti dage efter blev der af den kgl. kommission foretaget et syn over, om den vandhøjde, der var tillagt de enkelte møller ved den kgl. befaling fra 1721, blev overholdt.

Kommissionen bestod af regimentsskriver Thomas Hansen samt af Nicolaus Lambrecht og farvemester Johannes von Depenbrock fra København. Lambrecht afgav senere en skriftlig rapport om besigtigelsen, der forløb overordentlig dramatisk allerede da kommissionen fra *papirmøllen*, d. v. s. Strandmøllen, var nået frem til *pulver Møllen*, d. v. s. Raadvad.

Her kaldte man krudtmesteren ud for at høre, om hans udsagn stemte overens med Drewsens. Krudtmesteren erklærede ligeud, at valkemesteren på Stampen ofte tømte sin mølledam om natten uden at advare nogen på forhånd.

Mølleåen øst for frislusen ved Stampen 1971. Muren med de to buer i forgrunden er resten af det gamle strømus. Til venstre ses en fabriksbygning fra dette århundrede. Foto forf.

Da valkemester Richter hørte denne påstand, afbrød han krudtmesteren i hans forklaring og ville ikke lade ham tale ud. Drewsen bad valkemesteren holde mund, indtil krudtmesteren havde sagt, hvad han ville.

Richter skreg, at han hverken ville tie for Drewsen eller for djævelen. Han gik derpå tilbage til Stampen i vrede og vendte sig mange gange om og truede med den pisk, han havde i hånden.

Kommissionen red derefter videre til Stampen, hvor Lambrecht spurgte valkemesteren, om han kunne klare sig med de 6 kvarter vand (knap 1 meters opstemning), der var tildelt Stampen efter strømreglerne.

Richter svarede, at det ville han kunne, hvis ikke de andre møller holdt vandet tilbage. Regimentsskriveren spurgte så, hvem der tog vandet, og fik det svar, at det var Nymølle.

Da Poul Badstuber, som forpagtede Nymølle, hørte denne påstand, sagde han, at det ikke var sandt, for værket på Nymølle havde været ude af drift i tre måneder, og at vandet i den tid havde haft frit gennembløb. Han var blevet så gal i hovedet på Richter, at han skældte ham ud for en grov karl, der var fuld af løgn!

Laurs Nielsen, der var mødt for Frederiksdal, sagde derefter, henvendt til Poul Badstuber, at man kunne ikke undre sig over valkemesterens grovheder. Han havde selv flere gange oplevet, at Richter, når han var i retten, fornærmede både dommeren og parterne.

Valkemesteren blev rasende, da han hørte den bemærkning, og begyndte at overfuse Laurs Nielsen. Han kaldte ham en lang og stor slyngel, penneslikker og skriverkarl. Han tilføjede, at Laurs Nielsen ikke havde noget at gøre her; han havde jo ikke spor forstand på vandvæsen!

Laurs Nielsen forklarede sagtmodigt, at hans nådige prinsesse som bekendt havde to møller på Fuurstrømmen, hvis interesser det var blevet ham pålagt at varetage. Derfor mente han, at han havde rimelig grund til at udtale sig om forholdene.

Da Richter blev ved at råbe op og skælde ud, vendte Laurs Nielsen sin hest og begyndte at ride bort, men valkemesteren løb efter ham og kaldte ham for en rakkerkarl, en bondelømmel, en slyngel, en hundsvot, og hvad han ellers kunne finde på af skældsord.

Så blev det alligevel Laurs Nielsen for broget. Han vendte på ny sin hest, lagde hånden på kården og sagde, at han ikke ønskede at skade kommissions-forretningen, ellers skulle han have vist Richter, den grove okse, hvad han fortjente for sine skældsord.

Valkemesteren blev helt ude af sig selv. Han løb ind i sit hus og kom et øjeblik efter til syne med en spade i hånden. Med spaden løftet løb

Stampen set fra sydvest ca. 1845. Den store bygning længst i baggrunden er magasin- og bageribygningen, som blev nedrevet i 1940-erne samtidig med bestyrerboligen, der ses foran. Maleri af ukendt kunstner. Privateje.

han tilbage til Laurs Nielsen, og huggede den ind i ansigtet på ham, så han styrtede baglæns ned fra hesten, blødende og bevidstløs.

Endnu engang løftede Richter spaden for at tilføje den ilde tilredte mand endnu et hug, men Depenbrock sprang hen og vristede spaden fra ham. Richters kone var kommet løbende ved spektaklet. Hun greb spaden og slyngede den ind i huset.

Valkemesteren rev sig løs og skulle lige til at trække sin kårde, da han blev overmandet. I mellemtiden havde de andre fået Laurs Nielsen på benene og hjulpet ham op på hesten igen, hvorpå kommissionens øvrige medlemmer begyndte at ride videre.

Richter skreg efter dem, at nu havde de set, hvad der var sket med den lange slyngel; om kort tid skulle Drewsen få en endnu værre behandling!

Laurs Nielsen kom til lægen, som konstaterede, at kindbenet var knust, kun en fingerbredde fra det ene øje, og at to tænder var slået løs.

Det var blandt andet denne begivenhed, der fik Drewsen til at klage til kongen, og regimentsskriver Thomas Hansen til at ansøge om nedsettelse af en særlig kommission, fordi det var »... *den største jammer og Elendighed, at paa denne Ström, med hvilcken drives Nij wærcker, hvis lige formodentlig icke findes i mange Konge-Riger, skal være saa mange stridigheder formedelst et eller toe U-roelige Hoveder* ...«

Richter blev naturligvis stævnet for grov legemsbeskadigelse af prinsessens forvalter, i hvilken anledning han ansøgte kongen om fri proces. Dengang skulle også tiltalte i straffesager betale deres egen retssag, ja endog deres egen henrettelse, hvis dommen fik et sådant udfald.

Den temperamentsfulde valkemester burde have gået stille med dørene. Ved pinsetid 1723 var der nemlig blevet fundet liget af en mand, Hans Nielsen, i Stampens mølledam, og alt tydede på, at der forelå et rovmord. Sølvknapperne og sølvkospænderne var nemlig skåret af, og der manglede nogle penge, som man vidste at afdøde havde haft på sig.

Rygtet var ikke længe om at udpege valkemester Richter som gerningsmanden, og ved en undersøgelse tilstod han da også, at han, sammen med en ryttersoldat, Carl Gaster, havde tilegnet sig de savnede genstande, men – naturligvis – ikke begået mordet. I 1725 blev de to mistænkte omsider arresteret, men rimeligvis blev de ikke dømt for mordet på grund af manglende bevis. At Richter blev afskediget som valkemester i kongens tjeneste, må dog anses for givet.

I 1763 lod Børnehuset Stampen afhænde ved en auktion, hvor den højstbydende blev Raadvads ejer, *Nicolai Jessen*, der havde brug for møllen. Jessen var ikke noget forretningsgeni; han måtte opgive både Raadvad og Stampen, hvorefter sidstnævnte værk i 1767 blev købt af Det kongelige Uldmanufaktur, der anvendte værket som valkemølle.

Stampen set fra syd ca. 1900. Alle bygningerne er forlængst borte. Det særprægede hus i forgrunden med den omløbende balkon bar det besynderlige navn »Figaro«. Foto, tilh. Lyngby-Taarbæk kommune.

Stampen kom påny i privat eje i 1835, da værket blev købt af fabrikant *P. N. Carlsen*. Den 22-årige unge mand var kontorist i Den kongelige grønlandske Handel, men havde giftet sig med *Emilie Modeweg*, som var yngste datter af klædefabrikant *J. C. Modeweg* fra Brede.

P. N. Carlsen var jævnaldrende ven af *Modewegs* søn, *Julius Emil*. Familierne *Carlsen* og *Modeweg* kendte hinanden fra København, og svigerfaderen har sikkert skudt kapital i foretagendet.

Valkemøllen havde fortsat *Børnehuset* og *Det kongelige Uldmanufaktur* som kunder; desuden benyttede *Modeweg* *Stampen* til valkning af sine egne produkter fra Brede.

Carlsen fik *Rentekammerets* tilladelse til at indrette en kornmølle med to melkværne. De omboende bønder skulle før den tid helt til *Fuglevad* med deres korn, så der kom god søgning til *Stampen*, både fra *Nærum* og *Søllerød*. Der blev også indrettet et bageri på *Stampen* og åbnet et brødudsalg i *Nærum*.

Samarbejdet mellem den unge *Modeweg* på Brede og *Carlsen* på *Stampen* blev udbygget i 1842, da de sammen fik privilegium på en egentlig klædefabrik på *Stampen*.

Der blev opført nye bygninger og indkøbt tekstilmaskiner, og til familien blev der opført en hovedbygning ud til mølledammen. Bagved blev der bygget et stort magasin i 4 etager. Murene var af stampet ler, og derfor 1 m tykke i stueetagen. Bygningen blev anvendt til lager for fabrikkens varer, til bageri, samt til stald og vognport.

Familien *Carlsen* fortsatte på *Stampen* i endnu en generation efter *P. N. Carlsens* død i 1848, og først i 1896 gik værket ud af familiens eje.

I de følgende år blev bygningen lejet ud til skiftende, fremmede tekstilvirksomheder, indtil en brand i 1918 ødelagde fabriksbygningerne.

Strandmøllens ejer, fabrikant *Chr. Nielsen*, overtog derefter *Stampen* og benyttede den til sin produktion af ilt, brint og acetylen.

I 1939 købte staten den gamle mølle af fabrikant *Nielsen*, hvorefter bygningerne blev forpagtet til *Strandmøllens* Iltfabrik. I begyndelsen af 1940-erne blev direktørboligen og magasinet revet ned. På tomterne er der nu parkeringsplads. Omsider er klokken faldet i slag for *Stampen*. I slutningen af 1971 nedlægges fabrikationen og de sidste bygninger fjernes.

Men *Stampen* kan genopstå. Der er udkastet planer om at genopføre en gammel vandmølle ved slusen. I første række er der tale om et uldspinderi fra *Rebstrup*, som *Nationalmuseet* har på magasin, men siden kan der blive mulighed for at rekonstruere et valkeværk, således at *Stampen* påny kan komme til at svare til sit navn.

Bliver disse planer realiseret, vil vandhjulenes rytmiske brus påny lyde i skoven, og *Dyrehaven* blive en seværdighed rigere.

Udsigt over Raadvaddams krudtmølle, står der med fransk tekst til dette 1700-tals stik fra Raadvad. Mølledammen i forgrunden og strømhuset med vandhjulet længst til venstre viser, at partiet er set fra nordvest. Det kgl. Bibliotek.

Raadvad

Jægersborg Dyrehave blev anlagt i 1670 af den unge konge, Christian V, som forlængelsen mod nord af den gamle dyrehave ved Jægersborg, der blev indhegnet allerede i Frederik III's tid. Ved indhegningen i 1670 blev landsbyen *Stockerup* nedbrudt – man kunne ikke have en landsby liggende midt i kongens jagtterræn – men de gamle møller langs Fuurstrømmen, Stampen, Raadvad og Strandmøllen, fik lov at blive.

Stampen er, som tidligere omtalt, rimeligvis identisk med den »*Brænde møllae*«, der omtales i roskildebispens jordebog, men længere nede af strømmen lå endnu en mølle, *Raadvad*, inden for Dyrehavens hegn.

Allerede på Christian IV's tid, i begyndelsen af 1600-tallet, blev der anlagt en industrimølle ved det gamle vadested. Det var en københavnsk kleinsmed *Christian Alckenbrecht*, der sammen med et par andre interessenter fik privilegium i 1641 på fabrikation af håndvåben og landbrugsredskaber.

Vandkraften skulle drive slibemaskinen, og møllen blev lagt mellem Stampen og Strandmøllen efter at det var blevet undersøgt, om opstemningen kunne forvolde skade på omboende bønders jorder. Privilegiet til anlæggelse af møllen kom i 1643.

To år senere ønskede Alckenbrecht at udvide sit værk. Han ville opføre en *hammermølle*. Der var tilsyneladende vand nok til at drive begge møllerne, og endda så meget uudnyttet kraft i overskud, at der kunne drives også en valkemølle; den sidste kom til i 1646, flyttet fra Strandmøllen til Raadvad. For at støtte denne foretagsomhed, blev der i 1650 lagt indførselstold på høleer og skærekniive.

Som så mange andre virksomheder led Raadvad mølle meget under svenskekrigene. Den kongelige historiograf, magister *Vitus Bering* købte værket efter krigen for at genopbygge det, men da kronen besluttede at der skulle anlægges et *krudtværk* på Raadvad, indgik Bering på et mageskifte. Overtøjmester *Peter Kalthoff* indrettede derefter »... *en liden Pulver-Mølle* ...« og en slibemølle, til brug for Tøjhuset i København.

Efter Kalthoffs død i 1672 overtog kongen Raadvad, nedlagde slibemøllen, men beholdt krudtværket.

Raadvad fortsatte som krudtmølle i en lang årrække, lige til 1757. Den sidste krudtmester hed *David Rose*; han havde embedet i 40 år.

Krudtværk er en farlig bedrift. Eksplosionsfaren er nærliggende, og

der var da også ved bygningernes konstruktion taget hensyn hertil. F. eks. var taget lagt af tynde brædder og hvilede løst på murene. Skulle krudtet *opflyve*, som det hed, gav taget efter for trykket, og man havde håb om, at murene blev stående.

Eksplodingsulykker skete flere gange på Raadvad i de år, hvor der var krudtværk, og man kan læse, at en af krudtkarlene blev forbrændt »... *som et stegt fisk* ...« ved en eksplosion i 1699. Han klarede den dog og levede mange år efter. Det var åbenbart en rigtig krudtkarl!

Da krudtfabrikationen blev henlagt til Frederiksværk, havde staten ikke længere brug for Raadvaddam Mølle, som den også blev kaldt. Der meldte sig en række købere til værket, ikke blot privatpersoner, men også det militære Uldmanufaktur.

Tilsyneladende havde isenkræmmerlavet i København de bedste kort på hånden, idet der ved lavsprivilegierne i 1693 netop var pålagt isenkræmmerne at anlægge slibemøller til indenlandsk produktion af deres varer.

Helt på tværs af, hvad der var ventet, gav Frederik V sin betroede kammertjener, *Nicolai Jacob Jessen*, gavebrev på Raadvad i 1759, »... *for der et Fiilhuggeri med videre andre deslige for Landet nöttige Værker og Fabriqver at anlægge og indrette* ...«

Kongen må have sat overordentlig stor pris på sin kammertjener, siden han giver ham så stor en gave. Jessen, der var godt 40 år, var rimeligvis kommet til hoffet gennem Frederik V's anden dronning Juliane Marie, og han forlovede sig med dronningens betroede kammerjomfru, Marie Jacobi.

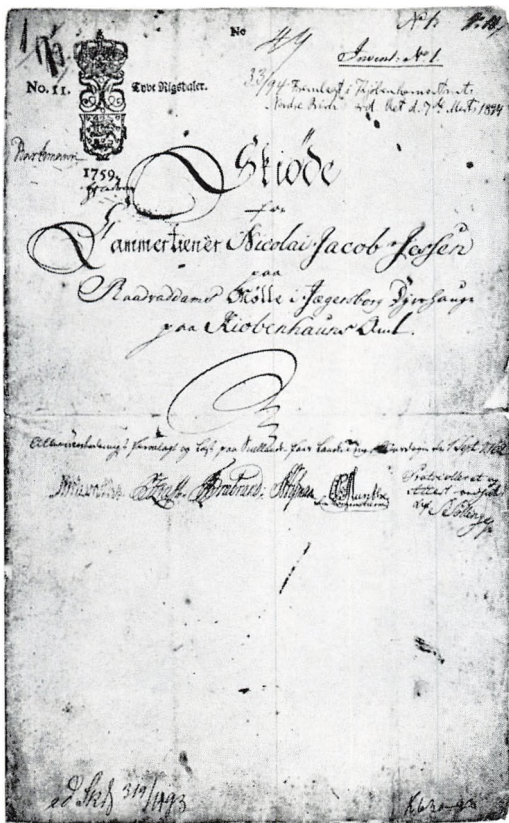
Hvad der end kan have ligget bagved, må Jessen have gjort sit kongelige herskab gode tjenester, og skødet på Raadvad var muligvis en tak herfor.

Kort efter trådte Jessen ud af hoffets tjeneste, giftede sig med jomfru Jacobi og begyndte sin nye tilværelse som fabrikant.

Kongefamilien fulgte med interesse, hvordan den nybakte fabrikant klarede sig. Desværre gik det ikke særlig strålende. Efter kongens råd optog Jessen en kompagnon, kabinetsnedker *Lehmann*, men han havde endnu mindre forstand på fabriksdrift end Jessen, og var endda en dårligere økonom.

Frederik V trådte til allerede året efter med en »*Extensions Bevilning*« til fabrikken i Raadvad. Heri blev der givet tilladelse til at indrette en afgiftsfri kornmølle; der blev givet en afgiftsfri krobevilling, toldfrihed for råvarer, skattefrihed for værkets funktionærer og arbejdere samt tilbud om importstop af varer fra konkurrerende udenlandske fabrikker.

Til trods for disse vidtgående fordele kunne Jessen stadig ikke få det

Skøde for Kammertiener Nicolai Jacob Jessen paa Raadvaddams Mølle i Jægersborg Dyrehauge paa Kjøbenhavns Amt, står der på forsiden af dette dokument fra 5. maj 1759.

til at løbe rundt. Gentagne gange måtte han bede kongen om kontant støtte og statsgaranti for lån.

I 1765 standsede legen; Jessen blev erklæret fallit. Det kom til at koste kongen og staten tilsammen omkring 80.000 rigsdaler. Jessen var dog ikke stødt ud i mørket af den grund. Han blev embedsmand i cancelliet og justitsråd, og endte sine dage i et af landets fedeste embeder, ved forvaltningen af Øresundstolden i Helsingør.

Så kom Raadvad til auktion igen, og denne gang lykkedes det de københavnske isenkræmmere at erhverve Raadvad.

Værket blev sat i stand og der blev nu fabrikeret en lang række af de artikler, isenkræmmerne handlede med. Der fandtes hammer- og valseværker, slibe-, polere- og drejerværksteder, jern- og klokkestøberi, gørtler- og blikkenslagerværksteder, samt ben-, horn- og trædrejeri, så at de forskellige redskaber kunne forsynes med skaft.

Der blev fremstillet alle slags økser, stemmejern, hamre, file og andet værktøj; desuden søm, nagler, strigler, sporer, strygejern, alle slags

Raadvad set fra nord 1867. Af bygningerne eksisterer endnu Møllehuset, der ses i baggrunden med de to brede skorstene, og Damhuset, der ses yderst til højre. Mellem træerne i baggrunden var der udsigt til Eremitagesletten. Foto. Det kgl. Bibliotek.

knive, gaffler, proptrækkere, låsetøjer, vinduesbeslag, lysestager og klokker. Endelig fremstillede man også kamme af elfenben og horn, samt legetøj.

På *Fileværket*, som Raadvad nu blev kaldt, fortsatte man med kornformaling og ølbrygning. I disse år blev fabrikken til en hel lille by med en befolkning på omkring 150 mennesker. Til værket hørte 17 bygninger, alle med tegtag, og fra 1759 havde som nævnt kroen ret til brændevinsbrænding.

De københavnske isenkræmmere var andelshavere i Fileværket, og selskabets vedtægter fastsatte, at tre af aktionærene skulle være fabrikkens direktører. De gode isenkræmmere var nok dygtige fagmænd, men administration og fabriksdrift var de fleste af dem ikke særlig kyn-dige til. Det var sikkert den væsentligste årsag til, at værket egentlig aldrig blev rentabelt. Man måtte trøste sig med at man nationaløkonomisk set gjorde en samfundsnyttig gerning ved at drive værket, og man opnåede i år 1800 et statslån på 35.000 rigsdaler.

Herefter gik det noget bedre og i 1812 nåede man så vidt, at fabrik-

ken gav overskud. Men så kom statsbankerotten i 1813. Det blev dyrtid, priser og lønninger steg med rivende hast, og det blev vanskeligt at disponere på længere sigt. Raadvad klarede dog skærene og fortsatte bedriften trods vanskelighederne.

Det var interessenterne selv, der fastsatte priserne, både på varer, som de lod importere, og færdigvarerne, som de aftog. Det har sikkert været en væsentlig årsag til de økonomiske vanskeligheder, at de således skulle varetage både deres private interesser som enkelte isenkræmmere og deres fælles interesser som andelshavere i værket.

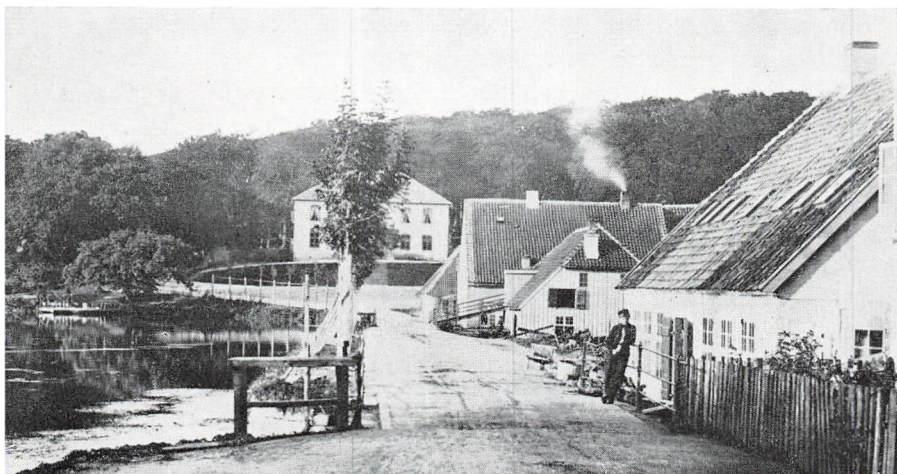
Når den enkelte isenkræmmer skulle sælge noget til fabrikken, har han sikkert taget sig godt betalt; omvendt, når han skulle aftage varer, har han måske givet en betaling, der lå langt under fremstillingsprisen.

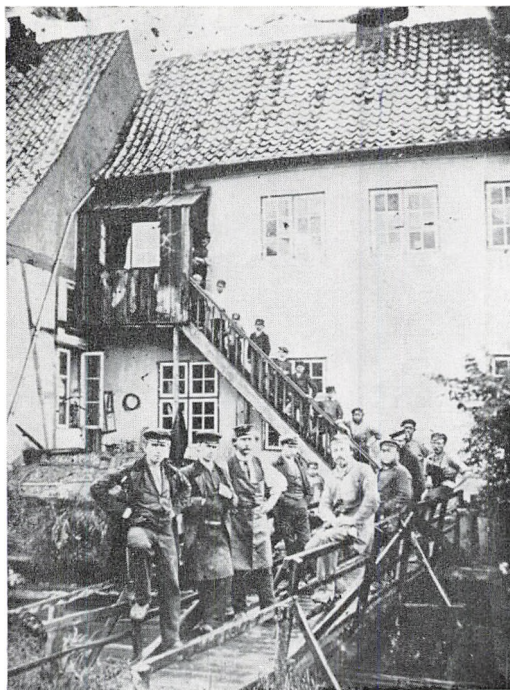
Raadvad fortsatte som »fileværk« i opgangstider og nedgangstider. Staten ønskede i 1834 at have indseende med fabrikkens drift, og ansatte derfor professor i teknologi, J. A. Dyssel som tilsynsførende med-direktør. I 1861 vedtog man at opføre en restaurationsbygning og bortforpagte kronæringen.

Da isenkræmmerlavet blev endeligt ophævet i 1862, overtog 24 af interessenterne i fællesskab gælden til statskassen og fortsatte som vær-kets ejere.

I 1872 blev fabrikken stillet til auktion, men trods adskillige gentagelser, blev der ikke opnået tilstrækkelig høje bud. Derfor besluttede 9 af de gamle interessenter at fortsætte driften under et nyt interessent-

Raadvad set fra syd 1867. Helt til højre i forgrunden ses Møllehuset og i baggrunden det nuværende Raadvad Hotel, dengang nyopført. De mellemliggende fabriksbygninger er alle borte og afløst af nyere bygninger. Foto. Det kgl. Bibl.

Arbejderne på Raadvad, fotograferet ca. 1865. Det har sikkert været en stor dag for arbejderne, da de blev kaldt udenfor i dagslyset og stillet op for at blive »taget af«, som man sagde dengang. Fælles for påklædningen synes at være sort kasket med blank skygge. Lyngby-Taarbæk kommune.

skab. I 1891 var der kun 3 interessenter tilbage, og 4 år senere besluttede de at omdanne værket til aktieselskab, *Raadvaddams Fabriker*.

Der blev udpeget en direktør, og det gamle værk gik ind i en ny fase. Fabrikanlæggene blev moderniseret. Blandt andet opførte man en ny mekanisk øksesmedie og optog produktion af hamre og hakker i konkurrence med udenlandske varer af samme art.

Efter at aktiekapitalen i 1903 var overtaget af fabrikant *Brincker* fra Vejle, blev der dannet en ny bestyrelse, og moderniseringen blev fortsat. De gamle vandhjul blev erstattet af turbiner og hovedvægten lagt på fabrikation af knive og brødmaskiner.

Konkurrencen fra udlandet var meget følelig indtil udbruddet af den første verdenskrig. De krigsførende magter og det udenlandske forbrug skaffede Raadvaddams Fabriker store ordrer, især på hestesko, økser og plovskær.

Særlig det russiske marked påtog sig at aftage en stor del af Raadvads produktion, men desværre kunne russerne ikke betale for de modtagne varer, og derfor heller ikke aftage de oparbejdede.

Det var et hårdt slag for fabrikken, som måtte træde i likvidation i 1921. Virksomheden blev derefter sammensluttet med aktieselskabet Scania-Vabis, og den gamle fabrik i Raadvad fortsatte som et datter-

selskab under navnet Aktieselskabet Raadvad Knivfabriker; fra midten af 1950-erne som Ginge-Raadvad A/S.

Moderniseringen fortsatte; det rustfrie stål vandt frem, og i 1928 gennemførte man en standardisering af fabrikationen, som blev begrænset til ganske få knivmodeller.

Denne rationalisering viste sig at være gavnlig, og man fik efterhånden en god andel af det danske marked.

Raadvad ligger midt i Dyrehaven, i Jægersborg Hegn, og det har længe været Statsskovvæsenets ønske at få fabrikken nedlagt. Siden 1940 er hele værket statens ejendom, og man stiler mod at lade al fabriktionsvirksomhed ophøre i 1980.

Hvad der derefter skal ske med den lille by midt i skoven, som i århundreder har været målet for københavnernes skovture, tør ingen sige idag.

En enkelt af bygningerne er fredet, men en del af de ældre beboelsesbygninger vil sikkert blive stående, når fabriksbygningerne er fjernet.

Ligesom ved nogle af de andre gamle værker ved Mølleåen, kunne det tænkes, at Nationalmuseet genopfører og indretter et af de manufakturværksteder, man har på magasin. De gamle beboelsesbygninger vil på denne måde gruppere sig om et værk, der klæder dem betydeligt bedre end de nuværende fabriksbygninger.

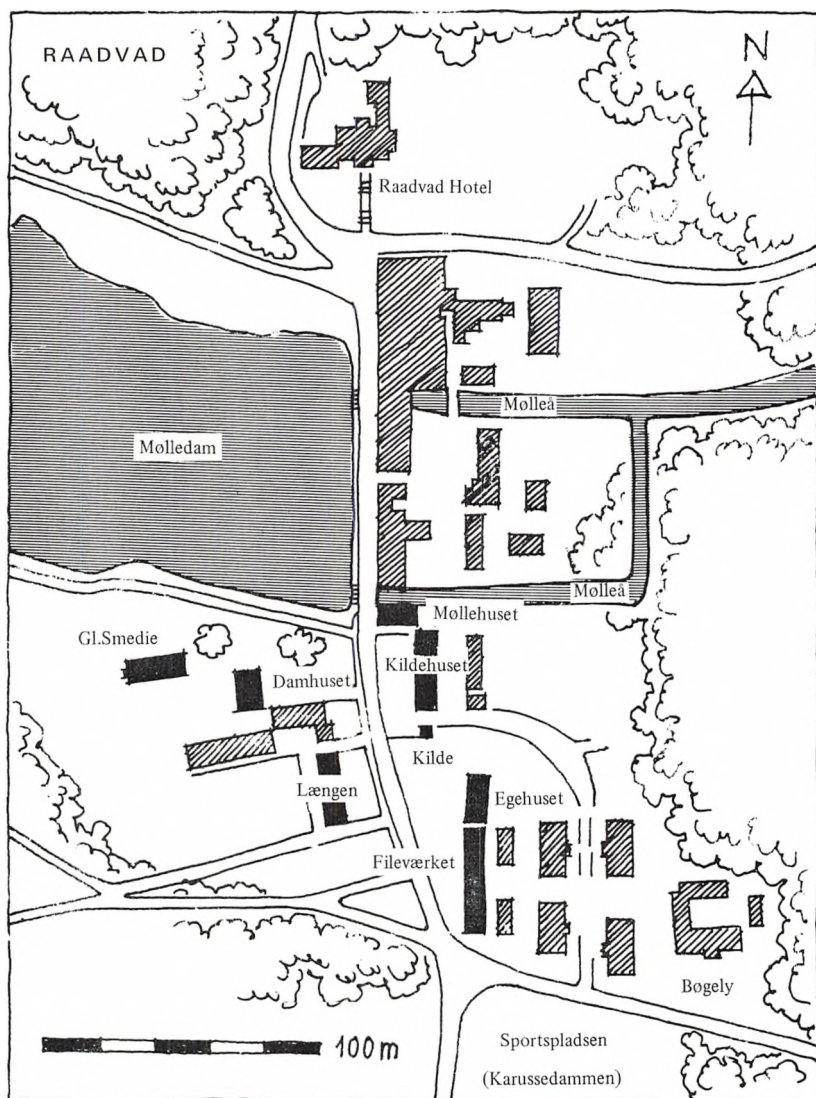
Hvilken industri, den genopførte mølle på museumsbasis skal vise, er der endnu ikke taget stilling til, lige som det heller ikke er fastlagt, hvordan de bevarede boliger skal udnyttes, når de er restaureret.

Raadvad kunne i 1958 fejre 200-året for overgangen til privat drevet fabrik. De mange år, hvor værket har været en lille by i sig selv, har naturligvis skabt mange traditioner. Således har foreningslivet altid blomstret i Raadvad. Foruden faglige organisationer og den lokale sygekasse, der er fra 1889, findes der dame- og herrekor, gymnastik- og sportsforeninger, skak-, skyde- og fotoklub – og sangforeningen »Enigheden«.

En af grundene til, at Raadvad blev et lille »sluttet« samfund, var beliggenheden midt ude i skoven. Der var langt til andre bymæssige bebyggelser. Ude ved kysten lå Taarbæk, mod nord Nærum, og sydpå Lyngby. Isolationen blev forstærket af, at der hverken har været bus eller bane til Raadvad, og at den eneste kørevej, over Hjortekær og Stampen standser i Raadvad.

Til gengæld kan ingen ønske sig skønnere omgivelser i den daglige tilværelse. Børnene har hele Dyrehaven og Mølleåen som legeplads – Danmarks største og dejligste!

Den lille by midt i skoven er endnu i vore dage et yndet mål for ud-

Kort over Raadvad i nutiden. De ældste bevaringsværdige bygninger er markeret med sort; øvrige bygninger skraveret. Tegnet af forf.

flugter. Det skyldes dels den smukke beliggenhed, dels det gamle traktørsted Raadvad Hotel.

De ældste bygninger i Raadvad ligger syd for Mølleåen. Nærmest den sydlige sluse ligger en gul bygning, der vender gavlen ud til vejen. Det er *Møllehuset*.

Lidt tilbagetrukket fra vejen ligger *Kildehuset*, som er nabo til *Raad-*

Raadvad set henover gadekæret. Den største af bygningerne er det gamle beboelseshus *Fileværket*, Raadvads ældste og mest særprægede bygning. Kobberstik af J. Holm efter tegning af H. G. F. Holm til »*Sjællands yndigste Egne*« 1838.

vad Kilde. Indtil Raadvad fik tilført vandværksvand i 1917, skulle alt vand til husholdningsbrug hentes spand for spand i kilden.

Kildevandet, som har løbet i århundreder, har en næsten rituel betydning for en del af de mennesker, der er opvokset i Raadvad, men siden er flyttet bort. Når de senere besøger Raadvad, skal der drikkes et krus vand fra kilden, gerne af et medbragt sølvbæger!

Står man på mølledammens nordlige bred og ser over mod husene på den modsatte side, falder især to bygninger i øjnene. Den østlige er *Damhuset*, værkets gamle bestyrer- eller direktørbolig, som er fredet i klasse B. Den vestlige bygning hedder *Den gamle Smedie* og har i tidligere tid været smedehus. De to gamle huse spejler deres hvidkalkede mure og røde tage i mølledammen.

Længere mod syd ligger på den vestlige side af vejen en lang beboelsesbygning, der hedder *Længen*. Dens baghave er kantet med runde sten, der ved første øjekast kunne ligne møllestene. Der mangler imidlertid det karakteristiske mønster, *bildningen*, som indhugges i kværnsten.

Det er slibesten fra fabrikkens sliberi. De blev indkøbt som hele natursten fra Grækenland og har målt ca. 2½ meter i diameter ved ankomsten. Slibestenen blev monteret på en drivaksel, og øverst oppe, på et fjedrende stillads, sad sliberen overskrævs og sleb de færdige knive på den roterende sten.

Efterhånden som stenen blev slidt ned, sænkede man stilladset, så at sliberen stadig kunne nå stenen, indtil den var så lille, at den måtte kasseres og en ny sten monteres.

På østsiden af vejen ses en bygning hvis navn er *Egehuset*. Det er Raadvads gamle skole, der var i brug indtil den nye skole blev opført på bakken ved sportspladsen i 1919.

Den sydligste af de gamle bygninger, *Fileværket*, er den ældste og den mest særprægede. Den har, lige som de øvrige gamle bygninger, sit navn malet på muren.

Blandt Raadvads mange beboere i tidens løb, har én nået en berømmelse, der er fløjet ud over landets grænser. Det er billedhuggeren og sølvsmeden *Georg Jensen*, der blev født i Raadvad i 1866.

Det naturskønne sted måtte nødvendigvis sætte sit præg på et kunstnerisk følsomt barnesind. Georg Jensen har selv fortalt, at han fandt ler i mosen og søgte at give sine indtryk form i små skulpturer.

Hans far var metalarbejder på fabrikken og af gammel kulsvierslægt. En mindeplade på gavlen af *Møllehuset* fortæller, at det var her, Georg Jensen boede i sin barndom. Som det var almindeligt i datidens arbejderhjem, hvor børneflokkene som regel var store, og pengene til gengæld små, måtte børnene arbejde, så snart de kunne.

Som 13-årig begyndte Georg Jensen derfor at arbejde i støberiet, men to år efter forlod han Raadvad og fik ansættelse på et guldsmedeværksted i København.

Billedhuggeren Thorvald Stein kunne se, at drengen havde talent, men frarådede ham alligevel at blive billedhugger. Da Georg Jensen som 18-årig var blevet guldsmedesvend, søgte han alligevel ind ved kunstakademiets billedhuggerskole og fik i 1892 afgangsbetegnelse som billedhugger.

Under rejser i Frankrig og Italien lagde han mærke til, at mange kunstnere interesserede sig for brugsting og skabte det, vi i vore dage med den største selvfølgelighed kalder *brugskunst*. Det optog ham stærkt og lagde spiren til hans senere virke som sølvsmed.

Idag er navnet *Georg Jensen Sølv* kendt over det meste af verden, men de færreste tænker sikkert på, at den kunstner, der skabte dette ry, var født og opvokset på et sted, hvor naturen og håndværkspræget industri har eksisteret side om side i flere hundrede år.

Strandmøllen

Det niende og sidste værk på Fuurstrømmen er *Strandmøllen*. Hvornår Strandmøllen blev anlagt, ved man ikke med sikkerhed, da der fandtes endnu en mølle i strandkanten i slutningen af 1500-tallet.

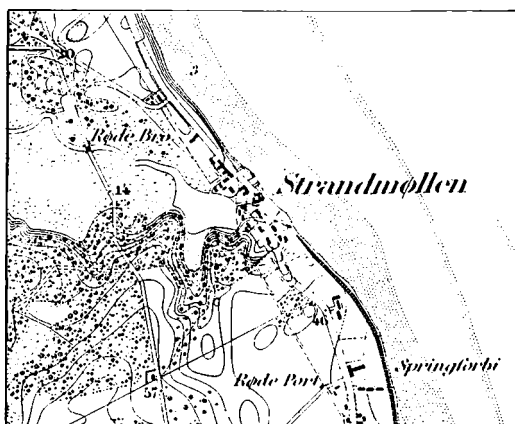
Ved den gamle kongsgård *Hvidøre*, hvor åen fra *Gentofte Sø* og *Jægersborg Sø* i gamle dage løb ud i *Øresund*, lå en vandmølle. Den var muligvis først poleremølle med fremstilling af rustninger og senere, fra 1560, barkmølle til garvning af skind og læder.

I 1576 skrev Frederik II til lensmanden, Sten Bille, som drev en papirmølle i Skåne, at han skulle låne ham sin papirmester, da kongen havde i sinde »... mett thet første att lade anrette enn Papiers Mølle ...«

Papirmageren ankom, men kunne ikke komme i gang, for kongens papirmølle var endnu ikke færdig. Kongen skrev vredt til rentemester Christoffer Valkendorff og udbad sig forklaring om »... aff huad Aarsag thett saa langsamt gaar for seg ...«, og spurgte, om der manglede tømmer, eller om det var håndværkerne, der svigtede.

Den papirmølle, der var tale om, lå netop i *Hvidøre*, og der blev indkaldt papirmagere til den fra Tyskland. Møllen skulle levere papir til kongen – d. v. s. staten – og man véd, at den blev nedlagt i 1583, fordi den blev for dyr i drift.

Den korrespondance, der senere foregik mellem kongen og hans

Mølleåens udløb ved Strandmøllen 1852-55. Målestok 1:20.000. Nord opad.

embedsmænd om »*Papirmøllen i Københavns Len*« lader ikke med tydelighed forstå, om det er møllen i Hvidøre eller Strandmøllen, der er tale om.

Muligvis blev papirværket i Hvidøre flyttet nordpå til Strandmøllen, og blev senere nedlagt i 1583. I hvert fald fik to skomagere i 1599 bevilling til at drive garveri på »... *Papiers møllen* ...« og i lensregnskaberne det følgende år optræder de to skomagere som boende i Søllerød Sogn på »... *Pappirs Mølle* ...«

Efter barkmøllen fulgte et valkeværk, som i 1633 blev bortforpagtet til den københavnske fabrikant *Johan Ettersen* af Christian IV. Ettersen fik overladt Strandmøllen samtidig med at han overtog det kgl. farveri bag Vandkunsten i København. Det er den virksomhed, som har givet *Farvergade* sit navn. To år senere fik han tilladelse til også at oprette en kornmølle på Strandmøllen.

Ettersen havde tilsyneladende kongens bevågenhed for i 1643 fik han ikke blot tilladelse til at indrette en papirmølle – han fik eneret på Sjælland i 20 år. Til gengæld pålægges det ham at gennemføre projektet og få gang i papirfabrikationen.

En månedstid senere udsender kongen et åbent brev om, at Ettersens folk frit må kunne indsamle klude over hele riget og pålægger endda straf for dem, der måtte hindre kludesamlingen. Uden klude – intet papir. Johan Ettersen døde i 1652, men fik i de mellemliggende år gang i papirmøllen.

Der findes en lille historie om Christian IV's skarpsyn. Den drejer sig om to christianshavner, der mødte frem på herredagen, d. v. s. i højesteret, hvor kongen virkede som dommer. Grunden var, at den ene påstod at den anden skyldte ham en stor sum penge.

Som bevis for sin påstand fremlagde sagsøgeren et gælds-brev, der bar den sagsøgtes underskrift. Kongen spurgte, om han selv havde sat sit navn under gælds-brevet. Den sagsøgte indrømmede, at underskriften lignede hans hånd, men den måtte være falsk; desuden havde han aldrig skyldt sin modpart så stort et beløb.

Han underbyggede sin påstand ved at fremlægge en regnskabsbog, hvoraf man kunne se, hvornår de to parter havde afregnet med hinanden.

Statholderen, *Corfitz Ulfeldt* – kongens svigersøn – var også til stede og spurgte, hvad det store beløb egentlig skyldtes for. Det kunne sagsøgeren ikke rigtig svare på, og dommerkollegiet kom i tvivl om sagens rette sammenhæng.

Da rejste den gamle konge sig, tog gælds-brevet i hånden og gik hen til vinduet med det. Han holdt det op mod lyset et øjeblik, og gik derpå tilbage til sin plads og satte sig.

»Underskriften er falsk,« erklærede kongen, »for det papir, gælds-brevet er skrevet på, bærer Johan Ettersens vandmærke. Og i det år, hvor gælds-brevet blev udstedt, var papirmøllen slet ikke opført endnu!«

Efter Johan Ettersens død faldt hans mange virksomheder sammen, og en nedgangstid begyndte for Strandmøllen. Under svenskekrigene blev den ødelagt, men genopbygget påny og kom på forskellige hænder i årenes løb.

Hans Heuser på Frederiksdal overtog i disse år tillige Strandmøllen og synes at have udvidet og forbedret virksomheden betydeligt. Hans økonomi var dog slet, og det gælds-brev han i 1686 udstedte for at kunne overtage Strandmøllen efter dens tidligere ejer, blev ikke indløst.

Da Heuser forsøgte at låne penge af dronning Charlotte Amalie, som ejede Frederiksdal gods, blev resultatet, at den særdeles forretningskyndige dame i stedet købte Strandmøllen for næsen af Heuser, som dog fortsatte en tid som forpagter af papirværkerne på Frederiksdal og Strandmøllen.

Dronning Charlotte Amalie kom derefter i forbindelse med en tysk papirmager, der tilbød at komme til Danmark og se på Strandmøllen og Frederiksdal. Papirmageren, som hed *Johan Drewsen* kom hertil og undersøgte forholdene på de to papirmøller. Han havde en del at indvende mod Heusers drift af værkerne, især at denne benyttede ufaglært arbejdskraft, som ikke var i stand til at udføre arbejdet forsvarligt.

Dronningen var tilfreds med Drewsen, og i 1693 blev han dronningens forpagter på de to papirværker. Frederiksdal papirmølle blev nedlagt syv år senere, men på Strandmøllen forblev Johan Drewsen og hans efterkommere i næsten 200 år.

Strandmøllen blev nu sat i stand, således som Drewsen forlangte det, og der blev indkaldt tyske papirmagersvende.

Statens stempelpapir og karduspapir til flådens kanoner, blev fremstillet på Strandmøllen. Kardusen er papir, der sammen med krudt og kugler udgjorde ladningen i de gamle forladekanoner. Før man fremstillede særligt papir til dette formål, brugte man løs af arkivernes mange gamle håndskrifter, som derved gik tabt.

Drewsen fik eneret på indsamling af klude – det livsvigtige råmateriale – og selv hovedstadens tjenestepiger blev anmodet om aldrig at bortkaste *lumper*, som materialet også blev kaldt dengang.

Dronning Charlotte Amalie var tilfreds med sin papirmester. I 1710 skænkede hun Drewsen et sølvbæger med sit monogram, som tegn på sin velvilje.

Fire år senere døde enkedronningen, og Strandmøllen tilfaldt hendes søn, Prins Carl. I 1718 solgte prinsen Strandmøllen til Johan Drewsen for 5.500 rigsdaler.

Sølvbægeret, som Christian V's dronning, Charlotte Amalie i 1710 skænkede sin papirmester Johan Drewsen og hans hustru Kirsten Jørgens Datter. Bægeret er nedarvet gennem slægten og tilhører endnu en descendent af Johan Drewsen. Fot. forf.

Hermed var Drewsen dog ikke tilfreds. Nok ejede han værket, men han kunne ikke skaffe lån til at investere i forbedringer, fordi bygningerne stod på kongens jord. Året efter fattede *Monsieur Drewitz*, som han også blev kaldt, derfor pennen og skrev en rørende ansøgning til hans majestæt om at måtte få overladt grunden til ejendom »... *thi ellers kand jeg sandelig icke Conservere Werckit* . . .« Trods indstilling fra kancelliet om at imødekomme ønsket, forblev jorden dog kronens ejendom indtil videre.

Johan Drewsen døde 1734, nogle år før han blev 70. Hans hustru giftede sig to år senere med en velhavende københavnsk fabrikant, *Ludvig Wittrock*.

Kort efter Drewsens død, ankom hans brodersøn, der også hed Johan, til Strandmøllen. Han kom fra *Lachendorf*, slægtens hjemsted ved Hannover i Tyskland, og var taget »på valsen« som led i sin uddannelse til papirmager.

Johan Drewsen den yngre, som dengang var 20 år gammel, bestyrede Strandmøllen indtil han i 1739 købte den af Ludvig Wittrock, tillige med den jord, der hørte til den sydligere beliggende ejendom, *Springforbi*.

I 1770 blev sønnen *Christian Drewsen* optaget som kompagnon, og fem år senere blev der oprettet en familieoverenskomst, der fastsatte vilkårene for sønnens overtagelse af Strandmøllen, når forældrene engang faldt fra.

Selvom Strandmøllen var et papirværk, indrettede Johan Drewsen en kornmølle med sigte. Oprindeligt var kværnen kun tænkt til husholdningsbrug, men melet var så fremragende, at han nærmest blev tvunget til at udvide kornmøllen for at kunne dække efterspørgslen fra flere københavnske bagermestre. Kornformalingen gav et solidt overskud, som kunne bidrage til at gøre papirfabrikationen rentabel.

Johan Drewsen døde i 1776 og derefter overgik Strandmøllen til hans ældste søn, den 31-årige *Christian Drewsen*. Denne arbejdede videre på det grundlag faderen havde skabt. Virksomheden blev forøget, og man véd, hvor mange der var beskæftiget i 1789, da Drewsen indsendte en beskrivelse af driften på Strandmøllen til kommercekollegiet – datidens handelsministerium.

Der var 1 mestersvend, 15 svende, 4 lærlinge, 9 arbejdsdrengene, 4 arbejdsmand, 11 koner, 1 snedker og 1 tømmermand. Dertil kom godt 40 kludeindsamlere over hele landet. Man kan se, at der anvendtes kvindelig arbejdskraft i betydeligt omfang. Det var »kludekonerne« hvis arbejde var at sortere og rengøre de indbragte klude. Drewsen slutter sin redegørelse med de patetiske ord »... *Maatte deres Antall efter muelighed forøges og aldrig formindskes.*«

Christian Drewsen blev ikke så kendt i vide kredse som sin søn, *Johan Christian Drewsen*, der til gengæld i sine erindringer satte sin far det smukkeste minde man kan tænke sig.

Sønnen fortæller om sin fars »... *sjeldne Værd som Menneske, Borger, som Ægtefælle og Fader. Aldrig opstod Tanken om Hevn hos ham, aldrig glædede han sig over en Fiendes Ulykke, aldrig gik den Trængende eller Bedrøvede uhjulpen eller utrøstet fra ham.*«

Den unge »venstreorienterede« *Malthe Conrad Bruun* kom gentagne gange i konflikt med myndighederne på grund af sine samfundskritiske skrifter. I 1796 besluttede han at flygte til Hveen, og fik hemmeligt asyl hos Drewsen, indtil flugten kunne gennemføres. Det kunne være blevet en alvorlig sag for papirmølleren, hvis det var blevet opdaget. Enevælden tålte ingen mukken i geledderne.

Christian Drewsen var gift 3 gange og fik 10 børn med sine hustruer. »... *Med tre Koner levede han i Lykke og Fred; jeg mener et ei lidet Bevis paa hans Caracters Blidhed.*«

De første af Drewsens hustruer døde i forholdsvis ung alder, men da han 3. gang giftede sig, var det med en purung pige på 15 år.

Sønnen fortæller, at hans far dengang manglede alt, hvad der kunne

virke tillokkende på en ung pige. Han var næsten skaldet og brugte en stiv paryk med bukler, indsmurt i talg og pudret. Han var kraftigt rød i ansigtet, og desuden koparret. »... *den store, krumme næse var især meget rød og af tænderne var kun få stumper tilbage* ...«

Man undrer sig lidt, når man erfarer, at den lykkelige bejler kun var 47 år! Han fik sig en ridehest – og elegante sølvsporer – så han kunne komme ridende på besøg hos sin forlovede, og lod hende hente i vogn med firspand når hun skulle besøge ham. Han prøvede også »... *at lære sine gamle Fingre at spille paa Claveret* ...«

Der er smurt tykt på, men sønnen har villet understrege sin fars fine menneskelige egenskaber, når han på trods af sit lidet tiltrækkende ydre, kunne leve lykkeligt med sin unge hustru lige til sin død.

Den unge *Anna Christine* blev ikke blot sin mand en god hustru og en god mor, både for sin mands børn af forrige ægteskab og sine egne fire børn; hun blev også centrum for det kulturelle liv på Strandmøllen.

Christian Drewsens søster, *Louise* var gift med Hans Heger fra København og mor til *Christiane*, der blev *Oehlenschlägers* hustru og til *Karen Margrethe*, den senere så kendte *Kamma Rahbek* på Bakkehuset. *Christiane* og *Kamma* blev den unge fru Drewsens intime veninder. *Kamma*, der var kendt for sine særprægede øgenavne, kaldte sammenstillingen af violet og gult for »tantekuløren«, fordi *Anna Christine*, der forstod at klæde sig yderst smagfuldt, yndede sammenstillingen af disse farver.

Den unge kvinde fik det skudsmål af sin jævnaldrende stedsøn, da han omtalte hendes kundskaber og hendes litterære smag, at hun »... *i saa hensende stod og staar over alle Fruentimmere jeg har kendt*.«

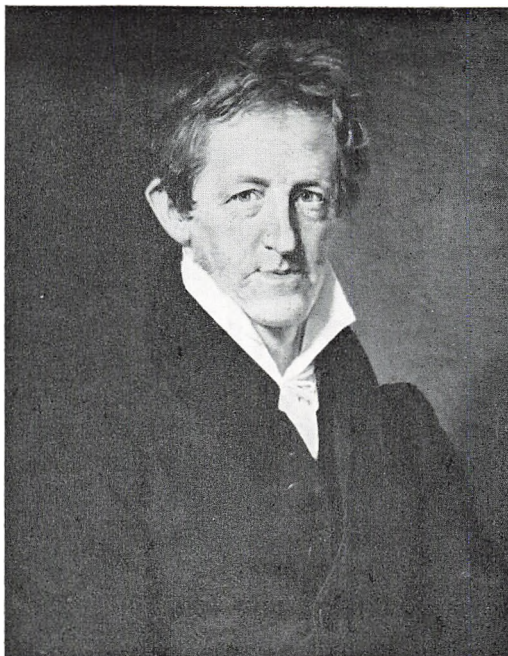
Med den baggrund kan man forstå, at Strandmøllen allerede dengang blev en litterær salon, hvor ikke blot *Oehlenschlägers* og *Rahbeks* kom, men hvor talrige af samtidens andre skønånder holdt til, ligesom på Bakkehuset.

Det åbne hus på Strandmøllen fortsatte efter *Christian Drewsens* død i 1810, da hans ældste søn, den tidligere nævnte *Johan Christian Drewsen*, overtog værket i en alder af 33 år.

Johan Christian havde som ældste søn længe været udpeget som den, der skulle overtage Strandmøllen efter sin far. Som dreng oplevede han den hårde konkurrence, der blev påført fabrikken, dengang *Harris & Nelthropp* som tidligere omtalt kom til Danmark »... *rigtignok med tomme lommer, men med gode hoveder og et umådeligt snakketøi* ...«, og fik statsstøtte til papirværket på Ørholm.

Da *Johan Christian* var henved 18 år meddelte han sin bestyrtede far, at han ikke ville være papirmager – han ville gå militærvejen og blive officer. Så vidt kom det dog ikke. *Johan Christian* havde på sam-

Portræt af *Johan Christian Drewsen* på højden af sin manddomskraft omkring 1830. Malet af C. A. Jensen. Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg.

me tid forelsket sig i den kendte skuespiller *Michael Rosings* datter, *Ofelia*, og blev introduceret i skuespillerens hjem af sine fætre, Hegerne, Kammas og Christianes brødre.

Ofelia var knapt et år yngre end Johan Christian, og trods deres unge alder blev forlovelsen kundgjort og i 1798 stod brylluppet på Strandmøllen.

Med den unge og smukke Ofelia ved sin side – hun var kun 20 år – fortsatte det muntre liv på Strandmøllen, hvor kredsen med Oehenschläger og Rahbek som centrum, stadig holdt til. Johan Christian havde opgivet sin militære løbebane og blev nu papirmagersvend. Faderen overdrog ham bestyrelsen af værket; selv trak han sig tilbage til ejendommen Springforbi og boede der med sin unge hustru.

Johan Christian var blevet papirmager af tradition, men ikke af lyst. For at beskæftige sig med noget, der i højere grad havde hans interesse, fik han overladt sin fars landbrugsejendom i Smidstrup, ikke langt fra Vedbæk. Her kastede han sig over landbrugsdriften og foretog forskellige eksperimenter, hvis resultater han offentliggjorde i forskellige afhandlinger. Det skaffede ham stor anerkendelse og førte ham frem til præsidatposten i *Det kgl. Landhusholdningsselskab*.

Både som papirmager og som landøkonom fandt Johan Christian god støtte hos finansmanden *Jonas Collin*. De var jævnaldrende og

blev nære venner. Senere blev Johan Christians yngste broder, *Adolph Ludvig*, gift med Collins datter Ingeborg.

Drewsen havde dog ikke glemt sin gamle tilbøjelighed for det militære. Da englænderne i 1807 foretog invasion på Sjælland og lagde sig om København, ilede han til hovedstaden for at kæmpe herfra mod fjenden.

Han var officer i det korps, der hed *Landeværnet*, omtrent svarende til hjemmevernet i nutiden. Det ærgrede Drewsen, at hans korps kun stod i reserve, og han pressede da igennem, at han kunne deltage sammen med *Livjægerne* i et udfald mod englænderne ved Classens Have på Østerbro. Under dette udfald viste han et betydeligt mod, der grænsede til dumdristighed. Han oplevede også de frygtelige dage i begyndelsen af september 1807, da København blev bombarderet, og fik sin familie, der opholdt sig i København, bragt i sikkerhed på Amager.

På Strandmøllen blev engelske soldater indkvarteret, og Drewsen gik i stadig frygt for den overlaster der kunne ske både hans gamle far og selve papirværket. Mærkværdigvis gik alt forholdsvis fredeligt, og driften kunne fortsætte efter krigens ophør.

Også som politiker, gjorde Johan Christian Drewsen sig gældende. Da det første valg til *Den rådgivende Stændersamling* – enevældens forsigtige tilnærmelse til demokratiske forhold – fandt sted i 1834, blev Drewsen indvalgt som *deputeret*, d. v. s. medlem.

Ved den første samling i 1835 viste han sine evner som politiker og placerede sig blandt de liberale. I mange forhold gjorde han sin indflydelse gældende og arbejdede utrætteligt for at føre sine fremskridtsvenlige ideer igennem.

Forholdet til Frederik VI var meget køligt. Kongen kunne ikke fordrage, at kritik af statens handlinger blev fremsat offentligt, hvor berettiget kritikken end kunne være.

»Hvorfor har De skrevet offentligt?« spurgte kongen Drewsen i en vred tone, da denne engang søgte audiens. I samtalen løb kongen dog formildet, men han fulgte Drewsens politiske virke med stor bekyrning.

J. C. Drewsens far havde i sit testamente fastsat en temmelig høj sum, for hvilken sønnen måtte overtage Strandmøllen som enejer. Baggrunden var rimeligvis at sikre sin unge hustru og de 4 mindreårige børn bedst muligt. Det eneste, Johan Christian bebrejdede sin far, var at han ikke havde fortalt ham om det.

Da Christian Drewsen var død i 1810, viste det sig, at beløbet var på ikke mindre end 60.000 rigsdaler, og dem havde Johan Christian ikke. Gode venner, deriblandt Jonas Collin, skaffede ham imidlertid de

Stemningsbillede fra Strandmøllen 1851. Til højre i forgrunden den gamle beboelsesbygning med terrasse ud mod Øresund. I baggrunden det endnu eksisterende møllehus med den halvrunde gavl mod øst. Mal. af Emil Libert. Privateje.

nødvendige lån, og da papirfabrikationen var inde i en opgangsperiode, blev sagen bragt i orden.

Drewsen tog nu fat på at forbedre driften. Da vandkraften i perioder var utilstrækkelig, besluttede han omkring 1820 at installere en *dampmaskine* på Strandmøllen, dengang et særsyn. Den var imidlertid ret lille og kunne kun drive en enkelt hollænder.

Det gik stadig fremad. Drewsen fik en kraftigere dampmaskine og rejste til England, hvor han indkøbte noget hidtil uset – en *papirmaskine* – den første i Danmark. Den blev installeret i 1828 og vakte stor opsigt blandt industrifolk.

Drewsen havde ingen problemer med klude. Der var eksportforbud, og det bevirkede en rigelig tilgang; så stor, at det i sig selv medførte en udvidelse af driften.

I 1836 skrev Drewsen til Bryan Donkins maskinfabrik i London for at købe en stor papirmaskine på kredit, og til hans store overraskelse fik han den leveret på særdeles gunstige vilkår, skønt fabrikanten overhovedet ikke kendte den danske papirmager.

Johan Christian Drewsens to ældste sønner blev optaget som medejere i 1840 og virksomheden skiftede navn til *J. C. Drewsen & Sønner*. Den ældste søn, *Christian*, var da 40 år og *Michael* 36 år. Fire år senere overtog de driften og samme år anlagde sønnerne med faderen

Strandmøllen set fra sydøst ca. 1880. I forgrunden løber Mølleåen ud i Øresund. Den solide skorstensrøg viser, at fotografiet er taget på tid. Foto V. Tillge.

som rådgiver, et papirværk ved *Silkeborg*, hvor man kunne udnytte Gudenåens vældige og uudnyttede vandkraft.

I august 1851 døde Johan Christian Drewsen i sit 74. år. De to sønner fortsatte fabrikkerne, men delte dem i 1865, således at Michael overtog fabrikken ved Silkeborg og Christian fortsatte driften af de sjællandske fabrikker som enejer.

På den tid udgjorde Strandmøllen et kompleks på 11 bygninger, enkelte af dem på 2 etager, og der var omkring 150 ansatte på virksomheden.

I 1854 havde Christian og Michael købt Ørholm og Nymølle, og rådede dermed over en tredjedel af værkerne på Fuurstrømmen.

Den tekniske udvikling af papirindustrien stillede stadig større krav til de eksisterende papirfabrikker. I midten af 1800-tallet lærte man at bruge træslib som råstof til fremstilling af papir. Efterspørgslen steg, og de nødvendige nyanlæg krævede vældige investeringer.

Til disse problemer kom dårlige konjunkturer i 1880'erne; derfor blev der i 1889 stiftet et nyt, stort aktieselskab, *De forenede Papirfabrikker*, herunder Strandmøllen, Ørholm og Silkeborg.

Strandmøllen måtte nedlægges i 1899, da den ikke egnede sig til at ombygge til en moderne papirfabrik. Tre år tidligere var Christian Drewsen død, 97 år gammel.

Strandmøllens bygninger blev senere købt af grosserer Alfred Christensen og indrettet til maskinfabrik og skibsbyggeri, som blev drevet i en halv snes år.

Derefter fik bygningerne lov til at gå i forfald, indtil fabrikant Christian Nielsen i 1917 overtog Strandmøllen og startede en produktion af ilt og brint. De mest forfaldne bygninger blev revet ned, men den gamle værkstedsbygning med den halvrunde gavl ud mod Strandvejen, og Strømhuset nord for, blev restaureret.

Endnu ligger de gamle bygninger ud til Strandvejen og fortæller om det sted, hvor en af de ældste danske manufakturer blev drevet af fremsynede mænd i næsten 250 år.

Mølleåens fremtid

Det har allerede været nævnt, at Nationalmuseet har planer med hensyn til Mølleåens fremtid. To omstændigheder har medvirket til at gøre planerne jordnære. For det første blev *Nationalmuseets Mølleudvalg* etableret i 1953 med det sigte at udvælge og bevare de vand- og vindmøller i Danmark, som endnu kan reddes. For det andet blev en del af Nationalmuseet flyttet til Brede, som blev overtaget af staten i 1959.

Allerede i 1957 havde man fået den idé at udnytte den nedlagte klædefabrik på det historiske sted til en hårdt tiltrængt udvidelse af Nationalmuseets etageareal.

I 1970'erne må der påny ske noget. Den forurenede luft i det indre København har forårsaget tydelige beskadigelser på en del af museets antikvariske klenodier. Hertil kommer, at det gamle Prinsens Palæ i Frederiksholms Kanal ikke blot er en altfor snæver ramme om de vældige samlinger, men tillige et uegnet sted, når man ser på brandrisikoen.

For fuldstændighedens skyld bør det tilføjes, at det publikum, for hvilket museet virker, heller ikke betragter Københavns city som noget centralt sted. Bortset fra søn- og helligdage er parkering praktisk talt umulig.

Det er ikke alene Dansk Folkemuseum – Nationalmuseets 3. afdeling – der er flyttet nordpå. Frilandsmuseet – Nationalmuseets 7. afdeling – har i en menneskealder haft sin placering ved Fuglevad Mølle, og fik, ved Nationalmuseets køb af Brede, udvidet sit areal nordpå og blev således nabo til de udflyttede afdelinger.

At videreføre denne udflytning er en nærliggende tanke, og Mølleådalen er et egnet område. Man kan desuden ikke se bort fra den mulighed, at en eller flere af de tilbageværende industrivirksomheder med tiden finder pladsen for trang og ønsker at flytte bort. I disse tilfælde vil Nationalmuseet måske kunne overtage det pågældende værk og lade det genindrette som en af de oprindelige manufakturer.

Det ville være interessant for publikum at kunne mærke jordforbindelse bagud, teknologisk; at genopleve den periode i vor kulturhistorie, som ligger mellem de oprindelige håndværk og atomalderens fuldautomatiserede industri.

Men ikke nok med det. Den tekniske udvikling går så hurtigt, at man om en årrække ikke længere producerer de hidtil anvendte mur-

sten, tagsten, vinduesrammer og andre traditionelle byggematerialer, som gradvis erstattes bl. a. af plastprodukter. Skal man fortsat kunne istandsætte ældre bygninger udvendigt og indvendigt, må man opretholde en begrænset produktion af »forældede« byggematerialer.

Den moderne industri vil betænke sig på at imødekomme en sådan begrænset efterspørgsel, som næppe vil kunne indpasses i produktionen. Her kommer imidlertid de retablerede fabriksvirksomheder – bl. a. netop manufakturerne ved Mølleåen – ind i billedet.

Med en *antikvarisk produktion*, som Nationalmuseet har kaldt det, kan man opnå to goder. Som nævnt vil publikum kunne iagttage fremstillingsprocesserne på stedet, men hertil kommer, at der i høj grad vil være praktisk anvendelse for produkterne fra de genindrettede manufakturer.

Måske vil fremtiden vise os, at Fuurstrømmens 9 møller genopstår, den ene efter den anden, således at hjulenes knirkende gang og vandets brusen i skovlene påny vil blive Mølleådalens sang, understreget af hamrenes rytmiske klang.

Mølle tekniske udtryk

- Bagflod:** Påvirkning ved overdreven kraftig opstemning. Kan forvolde gene for en ovenstrøms mølle.
- Bagvand:** Vandets fraløb efter at dets kraft er udnyttet. Kaldes også *fri-vand* eller *goldvand*.
- Bildning:** Udhugning af stråleformet mønster i møllestén, hvorved formalingseffekten stiger. Til arbejdet bruges en bildehammer.
- Bindelad:** Krum lægte, der fastholder *liggeren* (s. d.) i en kværn.
- Bryst:** Afrundet bund, der følger underfaldshjulets krumning og slutter så tæt til dette som muligt.
- Bådmølle:** Primitiv mølle, der er indrettet ombord på en båd, som er forføjlet i en flod, hvis strøm driver vandhjulet.
- Drev:** Hjul, der drives af tandkransen på et kamhjul. *Kværndrev* driver en kværn; *stampedrev* trækker et stampeværk.
- Dæmning:** Spærring af vandløb ved opførelse af jordvold tværs over strømmen. En mølledæmning har til hensigt at udnytte det opstemmede vand til drift af mølle.
- Flodemål:** Den største angivne højde, hvortil en mølle må opstemme sit vand. En vandstandspæl i mølledammen angiver dette mål.
- Gangtøj:** De mekaniske dele i et mølleværk.
- Goldsluse**
Goldsluse: En *sluse* (s. d.) hvis formål er at tillade vandets fri passage, f. eks. når den mølle, der normalt udnytter vandet, er ude af drift. Kaldes også frisluse.
- Gravhjul:** Kamhjul, der afslutter vandhjulets aksel inde i mølleværket.
- Græsmølle:** D. s. s. *vintermølle*, (s. d.). Navnet hidrører fra, at der på den tømte mølledams bund og sider vokser græs til kreaturgræsning.
- Hest:** Svær træbjælke, som kanter indløbet til et *underfaldshjul* (s. d.). Danner overkanten af brystet (s. d.).
- Horisontalmølle:** En vandmølle, hvor vandhjulet drejer vandret om sin akse, f. eks. i *skvatmøllen* (s. d.).
- Hov:** Den firkantede tragt, hvorfra kornet løber ned i kværnen.
- Kronhjul:** *Gravhjulet* (s. d.), som drejer vertikalt, driver et *kronhjul*, som trækker den lodrette hovedaksel i et mølleværk.
- Kværn:** Indretning til formaling af korn el. a. I sin mest anvendte form består den af 2 skiveformede møllestén, hvoraf den nederste, *liggeren* (s. d.) er fast, mens den øverste, *løberen* (s. d.), drives rundt.
- Lejebuk:** Understøttelsen af vandhjulets udvendige leje.
- Ligger:** Den underste møllestén i en *kværn* (s. d.). Som navnet antyder, ligger den fast, mens *løberen* (s. d.), roterer ovenover.
- Løber:** Den øverste møllestén i en *kværn* (s. d.). Den drives rundt og formaler emnerne ved skæring mod den faste, underliggende møllestén, *liggeren* (s. d.).

- Malekarm:* Kasse som leder vandet friktionsfrit frem til vandhjulet på et *overfaldshjul* (s. d.).
- Mølledam:* Opstemning af et vandløb. Dannes ved opførelsen af en dæmning.
- Overfaldshjul:* Vandhjul, der drives af vand, som løber ned i skovlene ovenfra.
- Segl:* Jerngreb, som er indfældet i undersiden af *løberen* (s. d.) og forankrer denne til *vellen*.
- Skvatmølle:* Primitiv vandmølle, hvor sprøjtet fra en bæk driver et skovlhjul.
- Sluse:* (latin: *exclusus*, af *excludere*, udelukke). Indretning, der afskærer to vandområder med forskellig højde fra hinanden. Gennemstrømningen reguleres af et *stigbord* (s. d.).
- Stigbord:* Bevægelig plade af træ eller jern, indsat i en *sluse* (s. d.) for at regulere vandets gennemstrømning ved at hæves eller sænkes.
- Stjernhjul:* Et stort kamhjul som med stor udveksling trækker et eller flere drev, f. eks. til kværne.
- Støvkar:* Træopbygning omkring en kværn.
- Turbine:* (latin: *turbo*, hvirvel). Indkapslet vandhjul til effektiv udnyttelse af vandkraften.
- Underfaldshjul:* Vandhjul, der drives af vand, som strømmer ind mod hjulet fra dets underside.
- Vandhjul:* Hjul, der påvirkes direkte af det strømmende vand og omsætter dets kraft til en drejende bevægelse.
- Vertikalmølle:* En vandmølle, hvor vandhjulet drejer lodret om sin akse. Er den almindeligste i Danmark.
- Vintermølle:* Mindre mølle, der af hensyn til mølledammens oversvømmelse af dyrkede arealer, kun drives om vinteren. Kaldes også en *græsmølle* (s. d.).

Internat. molinol. registr. nr.	Nuværende navn	Navnes første gang	Tidligere navne	Flodmål (opstigningshøjde i meter)	Virksomhedsområde								Nuværende ejerforhold		
					A	B	C	D	E	F	G	H			
DK 562	Frederiksdal Mølle	1277	Langsøbjerg Mølle Hjortholm Mølle	20.40	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	Furesø Møllestrøms I/S
DK 563	Lyngby Mølle	1370	molendinum Lughna	18.63	○	○		○						○	Lyngby-Tårnbæk Kommune
DK 564	Fuglevad Mølle	1417	Fulevad Folevad	17.24	○	○									Staten (Nationalmuseet) Lyngby-Tårnbæk Kommune
DK 565	Brede Værk	1370	molendinum Brydæe	15.47	○	○	○	○			○				Staten (Nationalmuseet)
DK 566	Ørtholm Værk	1370	molendinum Ørewaz Ørevad Mølle	13.54	○	○	○	○						○	Krøluldfabrikken LAMA A/S
DK 567	Nymølle	1650	Kulsviervad	11.74		○	○							○	C. Schous Fabrikker A/S
DK 568	Stampen	1282	Braendemøllæe Stubbemøllen	8.51	○	○		○	○						Staten (Statsskovvæsenet)
DK 569	Raadvad	1643	Krudtmøllen Raadvaddam	5.65	○	○		○	○						Staten (Statsskovvæsenet)
DK 570	Strandmøllen	1599	Papirmøllen	3.82	○										Christian Nielsens Fond

Fuurstrømmens 9 møller

Foruden de 9 nævnte værker, fandtes der yderligere 2 kornmøller på den strækning af Mølleåen, som ligger mellem Bastrup Sø og Farum Sø, nemlig *Øvre Hestetangsmølle* (DK 662) og *Nedre Hestetangsmølle* (DK 918).

De numre, der er nævnt i 1. kolonne, er de internationalt gældende, molinologiske registrerings-numre, således som de er fastlagt af Nationalmuseets Mølleudvalg.

De anførte tidligere navne er ikke udtømmende oplyst. For enkelte værker kendes adskillig flere navne, hvoraf det eller de mest anvendte er nævnt i skemaet.

Markeringen af de enkelte møllers virksomhedsområde skal forstås således:

- A kornmølle
- B jernindustri (værktøj, redskaber, skydevåben, stål- og jertråd, isenkram m. m.)
- C kobber- og/eller messingværk
- D krudtmølle
- E valkeværk
- F klædefabrik
- G lædermanufaktur (»barkmølle«)
- H papirmølle

Litteratur

- Alten, Fritz*: Stampen i Jægersborg Dyrehave. Artikel i »Søllerødbogen« 1969.
- Amstrup, Niels*: Brede omkring 1800. Artikel i »Budstikken« 1960.
- Andersen, Poul Aage*: 1: Nymølle og dens historie gennem tiderne. 2: Grundlæggeren af Nymølle Jacob Petz Dreyer. Artikler i »Søllerødbogen« 1959.
- Bokkenheuser, Knud*: Fabrikken i Raadvad igennem 175 Aar, 3/5 1758–1933. 1933.
- Brede*: Fra Brede om Brede. 6 artikler om Brede i »Lyngbybogen« IV.
- Böcher, Steen B.*: Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. 1942.
- De Danske Vandløb*. Turistårbogen 1966.
- Denmark Delineated*. Illustreret skildring af Danmark. Edinburgh 1824.
- Hjelholt, Holger*: De danske vandmøller og kilderne til deres historie. Festskrift til Knud Fabricius 1945.
- Jespersen, Anders*: Report on Water Mills (fra 1954).
- Jespersen, Anders*: Gangtøj i Vandmøller. 1953.
- Jespersen, Anders*: Svanninge Stampemølle, 1966.
- Kaulberg, S.*: Mølleåen og dens Søer. 1944.
- Kirchhoff-Larsen, Chr.*: Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker. 1939.
- Larsen, Helmuth*: Barndomserindringer fra Brede 1912–22. »Lyngbybogen« VI.
- Larsen, Kay*: J. C. Modeweg & Søn A/S. Brede Klædefabrik 1810–1935. 1935.
- Linder, Bernhard*: Vandmøller. BP Touring Service.
- Linow, Hans og Jens Lampe*: Møller på Als. 1966.
- Marstrand, Vilhelm*: Kongens Lyngby. 1941.
- Møller, Jan*: Fra Furesø til Øresund. 1967.
- Nyrop, C.*: Strandmøllen. 1878.
- Nystrøm, Eiler*: Fra Nordsjællands Øresundskyst. 1938.
- Nystrøm, Eiler*: Mølleåen og den nordsjællandske Merkantilisme. Artikel i »Danmark« 1943.
- Nystrøm, Eiler*: Mølleåen. Artikel i »Københavns Omegn« (Turistforeningen for København. Årbog 1954).
- Opfindelsernes Bog*. Bind 2 og bind 3. 1913.
- Rastrup, J. A. C.*: Industrien i Lyngby-Taarbæk kommune. »Lyngbybogen« V.
- Reynolds, John*: Windmills & Watermills. London 1970.
- Steensberg, Axel*: Bondehuse og Vandmøller i Danmark gennem 2000 år. 1952.
- Steensberg, Axel*: Brede. Artikel i »Nationalmuseets Arbejdsmark« 1959.
- Strandmøllen*. Optegnelser af J. C. Drewsen.
- Transactions of the 2 International Symposium on Molinology* 1969.
- Tscherning, Carl*: Mølleåen. Faglig Læsning nr. 90. 1969.
- Wohlert, Inge*: Nogle stednavne fra Dyrehaven. »Lyngbybogen« VI.